

Εἰσαγωγή

ΑΠΟ ΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ φιλοσοφία στὸ πεδίο τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας ὑπῆρξε ἓνα οὐσιαστικὸ μέρος τοῦ ἐγελιανοῦ συστήματος. Οἱ βασικὲς φιλοσοφικὲς ἰδέες τοῦ Χέγκελ πραγματώθηκαν μὲ τὴν εἰδικὴ ἱστορικὴ μορφή τὴν ὁποία προσέλαβαν τὸ κράτος καὶ ἡ κοινωνία, πού ἔγιναν τὸ ἐπίκεντρο ἑνὸς νέου φιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντος. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ φιλοσοφία περιορχόταν στὴν κοινωνικὴ θεωρία. Γιά νά καταλάβουμε τὴν ἐπίδραση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Χέγκελ πάνω στή μετέπειτα κοινωνικὴ θεωρία, πρέπει νά παρακάμψουμε τὴ συνήθη ἐρμηνεία.

Ἡ παραδοσιακὴ ἔκθεση τῆς ἱστορίας τῆς μεταεγελιανῆς φιλοσοφίας ἀρχίζει ἀναφερόμενη στὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐγελιανὴ σχολή, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Χέγκελ, διχάστηκε σέ μιά δεξιὰ καὶ μιά ἀριστερὴ πτέρυγα. Ἡ δεξιὰ πτέρυγα, ἀποτελούμενη ἀπὸ τὸν Michelet, τὸν Göschel, τὸν Johann Eduard Erdmann, τὸν Gabler καὶ τὸν Rosenkranz, γιά νά ἀναφέρουμε τοὺς πῖο ἀντιπροσωπευτικούς στοχαστὲς αὐτῆς τῆς ομάδας, παρέλαβαν καὶ ἐπεξεργάστηκαν τὰ συντηρητικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐγελιανοῦ συστήματος, ἰδιαίτερα τῆς Λογικῆς, τῆς Μεταφυσικῆς καὶ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Θρησκείας. Ἡ ἀριστερὴ πτέρυγα ἀποτελούμενη, μετὰ ξὺ ἄλλων, ἀπὸ τὸν Δαβίδ Φρειδερίκο Στράους, τὸν Ἐντγκαρ καὶ τὸν Μπρούνο Μπάουερ, τὸν Φόιερμπαχ καὶ τὸν Ciszkowski, ἀνέπτυξε τίς κριτικὲς τάσεις πού ὑπῆρχαν στὸ ἔργο τοῦ Χέγκελ, ἀρχίζοντας μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐρμηνεία τῆς θρησκείας. Αὐτὴ ἡ τελευταία ομάδα ἐρχόταν σέ μιά ὀλοένα καὶ μεγαλύτερη κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἀντίθεση μὲ τὴν Παλινόρθωση, γιά νά καταλήξει εἴτε σ' ἓναν ξεκάθαρο σοσιαλισμὸ καὶ ἀναρχισμό, εἴτε σ' ἓνα φιλελευθερισμὸ μικροαστικοῦ τύπου.

Στὰ μέσα τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα, ἡ ἐπίδραση τοῦ ἐγελιανισμοῦ εἶχε σχεδὸν σῆσει. Ἀναγεννήθηκε κατὰ τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα στὸν ἀγγλικὸ ἐγελιανισμό (Green, Bradley, Bosanquet) καί, ἀκόμη ἀργότερα, δέχτηκε μιά καινούργια πολιτικὴ ὄθηση στὴν Ἰταλία, ὅπου ἡ ἐρμηνεία τοῦ Χέγκελ χρησιμοποιοῦντο ὡς σάν μιά προετοιμασία τοῦ φασισμοῦ.

Μέ μιάν έντελῶς διαφορετική μορφή, ή έγελιανή διαλεκτική άπετέλεσε επίσης όλόκληρο τμήμα τής μαρξικής θεωρίας καί τής λενινιστικής τής έρμηνείας. Ξέχωρα άπ' αυτές τίς κύριες τάσεις, όρισμένες άπ' τίς έννοιες τοῦ Χέγκελ χρησιμοποιήθηκαν στήν κοινωνιολογία (στό έργο τοῦ Lorenz von Stein, επί παραδείγματι), στή νομολογία (ιστορική σχολή, Λασσάλ) καί στό πεδίο τής ιστορίας (Droysen, Ranke).

Αὐτή ή έκθεση, μολονότι άκριβής από τυπική άποψη, είναι κάπως πολύ σχηματική καί παραλείπει κάποιες σημαντικές διακρίσεις. Ἡ ιστορική κληρονομία τής φιλοσοφίας τοῦ Χέγκελ, γιά παράδειγμα, δέν πέρασε στους «Έγελιανούς» (εἴτε τής δεξιάς εἴτε τής άριστερᾶς) – δέν ήταν αυτοί πού διατήρησαν ζωντανό τό άληθινό περιεχόμενο αὐτῆς τής φιλοσοφίας. Οί κριτικές κατευθύνσεις τής έγελιανῆς φιλοσοφίας παρελήφθηκαν καί συνεχίστηκαν από τή μαρξική κοινωνική θεωρία, ένῶ, από κάθε άλλη άποψη, ή ιστορία τοῦ έγελιανισμού είναι ή ιστορία ενός άγώνα έναντίον τοῦ Χέγκελ, ενός άγώνα κατά τόν όποιο ό Χέγκελ χρησιμοποιήθηκε ὡς σύμβολο ὄλων εκείνων έναντίον τῶν όποίων στρέφονταν οί νέες πνευματικές (καί σ' ένα σημαντικό βαθμό, οί πρακτικές πολιτικές) προσπάθειες.

Τό σύστημα τοῦ Χέγκελ κλείνει όλόκληρη τήν έποχή τής σύγχρονης κοινωνίας. Ὁ Χέγκελ ήταν ό τελευταίος πού έρμήνευε τόν κόσμο ὡς λόγο, ὑποτάσσοντας τή φύση καί τήν ιστορία ἐξ ἴσου στους κανόνες τής σκέψης καί τής έλευθερίας. Συγχρόνως, άναγνώριζε τήν κοινωνική καί πολιτική τάξη πού εἶχαν επιτύχει οί άνθρωποι, ὡς τή βάση πάνω στήν όποία ὄφειλε νά πραγματοποιηθεῖ ό λόγος. Τό σύστημά του ὄδηγοῦσε τή φιλοσοφία στά πρόθυρα τής άρνησῆς τῆς καί άποτελοῦσε ἔτσι τό μοναδικό δεσμό ανάμεσα στήν παλιά καί τή νέα μορφή τής κριτικῆς θεωρίας, ανάμεσα στή φιλοσοφία καί τήν κοινωνική θεωρία.

Πρὶν επιχειρήσουμε νά δείξουμε πῶς οί ἐσώτερες διεργασίες τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας καθιστοῦσαν άναγκαία τή μετάβαση στήν κριτική θεωρία τῆς κοινωνίας, πρέπει νά δείξουμε τόν τρόπο πού ὑπηρετῶνται καί ἐπιδροῦν στό φιλοσοφικό ενδιαφέρον οί ιστορικές προσπάθειες πού χαρακτηρίζουν τή σύγχρονη έποχή. Οί κοινωνικές δυνάμεις πού δροῦσαν μέσα σ' αὐτό τόν ιστορικό σάλο χρησιμοποιοῦσαν τή φιλοσοφία στήν ὀρθολογιστική κατά κύριο λόγο μορφή τῆς, καί ή ιδέα τοῦ λόγου θά μπορούσε κάλλιστα νά χρησιμεύσει καί πάλι σάν άφετηρία μας.

Ἀρχίζοντας από τόν 17ο αἰώνα, ή φιλοσοφία εἶχε έντελῶς καί ὀριστικά άφομοιώσει τίς άρχές τῆς άνερχόμενης μεσαιᾶς τάξης. Τό κεντρικό σύνθημα αὐτῆς τῆς τάξης, μέ τό όποιο πολεμοῦσε

δους ἐμπόδιζαν τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ τῆς ἄνοδο, ἦταν ὁ λόγος. Ὁ ὄρος αὐτός λειτούργησε στὸν πόλεμο πού ἔκανε ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ φιλοσοφία ἐναντίον τῆς Ἐκκλησίας, στὴν ἐπίθεση τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἐναντίον τῆς ἀπολυταρχίας καὶ στὴ διαμάχη μεταξύ φιλελευθερισμοῦ καὶ μερκαντιλισμοῦ. Σέ ὅλη τὴ διάρκεια τῶν περιόδων αὐτῶν δέν ἰσχύει κάποιος σαφὴς ὀρισμὸς οὔτε ἓνα καὶ μοναδικὸ νόημα τοῦ λόγου. Τὸ νόημά του ἀλλάζει μὲ τὴ μεταβαλλόμενη θέση τῆς μεσαιᾶς τάξης. Θά προσπαθήσουμε νὰ συγκεντρώσουμε τὰ οὐσιαστικά τῆς στοιχεῖα καὶ νὰ ἐκτιμήσουμε τὴ μεταβαλλόμενη ἱστορικὴ τῆς ἐπίδραση.

Ἡ ἰδέα τοῦ λόγου δέν εἶναι ἀπαραιτήτως ἀντιθροσκευτικὴ. Ὁ λόγος ἐπιτρέπει τὴ δυνατότητα νὰ εἶναι ὁ κόσμος δημιουργημα τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ τάξη τοῦ κόσμου θεία καὶ σκόπιμη, ἀλλὰ αὐτὸ δέν ἀποκλείει τὸ δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου νὰ διαμορφώνει τὸν κόσμο ἀνάλογα μὲ τίς ἀνάγκες του καὶ τὴ γνώση του. Τὸ νόημα τοῦ κόσμου ὡς κόσμος ἐλλόγου σήμαινε, πρῶτον, ὅτι μποροῦσε νὰ κατανοεῖται καὶ νὰ μεταβάλλεται ἀπὸ τὴν ἐνσυνείδητη δράση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ φύση ἔθεωρεῖτο ὡς ἔλλογη στὴν ἴδια ἀκριβῶς τὴ δομὴ τῆς, μὲ τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο νὰ συναντιοῦνται στὸ μέσον τοῦ λόγου.

Δεύτερον, δινόταν ἡ ἐξήγηση πὼς ὁ ἀνθρώπινος λόγος δέν εἶναι περιορισμένος μιά γιὰ πάντα σὲ μιά προκατεστημένη κοινωνικὴ ἢ ἄλλη κατάσταση. Τὰ ἄπειρα φυσικὰ χαρίσματα πού κατέχει ὁ ἄνθρωπος γεννιοῦνται καὶ ἀναπτύσσονται ὅλα στὴν ἱστορία καὶ ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ τὰ χρησιμοποιεῖ κατὰ πολλοὺς τρόπους γιὰ τὴν ὅσο τὸ δυνατὸ πληρέστερη ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν του. Ἡ ἴδια ἡ ἱκανοποίηση θά ἐξαρτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἔκταση τοῦ ἐλέγχου του πάνω στὴ φύση καὶ τὴν κοινωνία. Σ' αὐτὴ τὴν εὐρύτατη κλίμακα τοῦ ἐλέγχου ὁ λόγος ἀποτελοῦσε πάντα τὸ ὑπέρτατο κριτήριον. Δηλαδή, φύση καὶ κοινωνία ἐξ ἴσου ἔπρεπε νὰ ὀργανωθοῦν ἔτσι ὥστε τὰ ὑπάρχοντα ὑποκειμενικά καὶ ἀντικειμενικά χαρίσματα νὰ ἀναπτύσσονται ἐλεύθερα. Ἡ κακὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας ἦταν ὡς ἓνα μεγάλο βαθμὸ ὑπεύθυνη γιὰ τίς βλαβερὲς καὶ ἄδικες μορφές πού εἶχαν πάρει οἱ θεσμοί. Αὐτοί, μὲ τὴν πρόοδο τῆς κοινωνίας πρὸς μιά ἔλλογη τάξη, θά ἀπέβαλλαν τὸν φθοροποιό τους χαρακτήρα. Ὁ ἄνθρωπος θά γινόταν μὲ τὴν ἐκπαίδευση μιά ἔλλογη ὑπαρξὴ σ' ἓναν ἔλλογο κόσμο. Μὲ τὴν ὀλοκλήρωση αὐτῆς τῆς διαδικασίας οἱ νόμοι τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς του ζωῆς θά ἀντλοῦνταν ἀποκλειστικά ἀπὸ τὴ δική του ἐλεύθερη ἀπόφαση. Ἔτσι ἡ πραγμάτωση τοῦ λόγου ἐξυπονοοῦσε τὸ τέλος κάθε ἐξωτερικῆς ἐξουσίας, ὅπως αὐτὴ πού γεννάει τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὰ πρότυπα τῆς ἐλεύθερης σκέψης.

Τρίτον, ὁ λόγος συνεπάγεται τὴν καθολικότητα. Διότι ἡ ἔμφαση στό λόγο δηλώνει ὅτι οἱ ἀνθρώπινες πράξεις εἶναι πράξεις ἑνός σκεπτόμενου ὑποκειμένου πού καθοδηγεῖται ἀπό τὴν ἔννοια-κὴ γνώση. Μὲ ἐργαλεῖα του τίς ἔννοιες, τὸ σκεπτόμενο ὑποκείμενο μπορεῖ νά διεισδύει στὰ τυχαῖα γεγονότα καί τίς ἀπόκρυφες διεργασίες τοῦ κόσμου, φθάνοντας μέχρι τοὺς καθολικούς καί ἀναγκαίους νόμους πού κυβερνοῦν καί ρυθμίζουν τὰ ἀναρίθμητα ἐπιμέρους ἀντικείμενα. Ἔτσι ἀνακαλύπτει τίς δυνατότητες πού ἔχουν ἀπό κοινοῦ τὰ πλήθη τῶν ἐπιμέρους, δυνατότητες πού ἐξηγοῦν τίς μεταβαλλόμενες μορφές τῶν πραγμάτων καί ὑπαγορεύουν τὴν ἔκταση καί τὴν κατεύθυνση τῆς πορείας τους. Οἱ καθολικὲς ἔννοιες γίνονται τὸ ὄργανο μιᾶς πρακτικῆς πού ἀλλάζει τὸν κόσμο. Μολονότι μπορεῖ νά προκύπτουν μόνο διαμέσου αὐτῆς τῆς πρακτικῆς καί τὸ περιεχόμενό τους νά μεταβάλλεται μέ τὴν πρόοδό της, ἐντούτοις δὲν ἐξαρτῶνται ἀπό τὴν τύχη. Ἡ αὐθεντικὴ ἀφαίρεση δὲν εἶναι αὐθαίρετη οὔτε γέννημα ἀχαλίνωτης φαντασίας· καθορίζεται αὐστηρά ἀπό τὴν ἀντικειμενικὴ δομὴ τῆς πραγματικότητας. Τὸ καθολικὸ εἶναι ἐξ ἴσου πραγματικὸ μέ τὸ μερικὸ· ἀπλῶς ὑπάρχει μέ διαφορετικὴ μορφή, δηλαδή ὡς δύναμις, ὡς δυνατότητα.

Τέταρτον, ἡ σκέψη ἐνοποιεῖ τὴν πολλαπλότητα ὄχι μόνο τοῦ φυσικοῦ ἀλλὰ καί τοῦ κοινωνικοῖστορικοῦ κόσμου. Τὸ ὑποκείμενο τῆς σκέψης, ἡ πηγὴ τῆς καθολικότητας τῶν ἔννοιῶν, εἶναι ἴδιο γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Τὰ ἰδιαίτερα περιεχόμενα τῶν καθολικῶν ἔννοιῶν καί οἱ παράγωγες σημασίες τους μπορεῖ νά διαφέρουν, ἀλλὰ τὸ σκεπτόμενο ἐγὼ πού ἀποτελεῖ τὴν πηγὴ τους εἶναι ἓνα σύνολο καθαρῶν πράξεων, πανομοιότυπο σέ ὅλα τὰ σκεπτόμενα ὑποκείμενα. Ὅταν λέμε λοιπὸν ὅτι ἡ λογικότητα τοῦ σκεπτόμενου ὑποκειμένου εἶναι ἡ ἀπώτατη βάση γιὰ τὴν ἔλλογη ὁργάνωση τῆς κοινωνίας, σημαίνει, σέ τελευταία ἀνάλυση, ὅτι ἀναγνωρίζουμε τὴν οὐσιαστικὴ ἰσότητα ὄλων τῶν ἀνθρώπων. Ἐπιπλέον, τὸ σκεπτόμενο ὑποκείμενο ὡς δημιουργὸς καθολικῶν ἔννοιῶν εἶναι ἀπαραιτήτως ἐλεύθερο, καί ἡ ἐλευθερία του εἶναι ἀκριβῶς ἡ οὐσία τῆς ὑποκειμενικότητας. Σημεῖο αὐτῆς τῆς οὐσιαστικῆς ἐλευθερίας εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὸ σκεπτόμενο ὑποκείμενο δὲν προσκολλᾶται στίς ἄμεσα δεδομένες μορφές τοῦ εἶναι, ἀλλὰ μπορεῖ νά τίς ὑπερβαίνει καί νά τίς μεταβάλλει κατὰ τίς ἀντιλήψεις του. Ἡ ἐλευθερία τοῦ σκεπτόμενου ὑποκειμένου, μέ τὴ σειρά της, περιλαμβάνει τὴν ἠθικὴ καί τὴν ἔμπρακτη ἐλευθερία του. Διότι ἡ ἐλευθερία πού ὀραματίζεται δὲν ἀποτελεῖ ἀντικείμενο παθητικῆς ἐνατένισης, ἀλλὰ μιὰν ἀντικειμενικὴ δυνατότητα πού ἀπαιτεῖ τὴν πραγμάτωσή της. Ἡ ἰδέα τοῦ λόγου ἐξυπακούει τὴν

ἐλευθερία τοῦ κατὰ λόγον πράττειν.

Πέμπτον, ἡ ἐλευθερία αὐτῆ τοῦ κατὰ λόγον πράττειν θεωρήθηκε ὡς ἀσκουμένη κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ κατάκτηση τῆς φύσης καὶ τῶν φυσικῶν πόρων πού εἶχαν πρόσφατα ἀνακαλυφθεῖ ἀποτελοῦσε προϋπόθεση γιὰ τὴν καινούργια διαδικασία τῆς παραγωγῆς πού προσπαθοῦσε νὰ μετατρέψει τὸν κόσμο σὲ μιὰ τεράστια ἀγορὰ ἐμπορευμάτων. Ἡ ἰδέα τοῦ λόγου τέθηκε στὴν ὑπηρεσία τῆς τεχνικῆς προόδου καὶ ἡ πειραματικὴ μέθοδος θεωρήθηκε ὡς τὸ ὑπόδειγμα τῆς ἔλλογης δραστηριότητας, δηλαδή ὡς μιὰ διαδικασία πού ἀλλάζει τὸν κόσμο οὕτως ὥστε οἱ δυνατότητες πού περιέχει νὰ ἐλευθερώνονται καὶ νὰ ἐνεργοποιοῦνται. Μὲ ἀποτέλεσμα τὴν τάση τοῦ σύγχρονου ὀρθολογισμοῦ νὰ συλλαμβάνει καὶ τὸ ἄτομο καὶ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τῆς φύσης. Ἀναφέρουμε, γιὰ παράδειγμα, τὴ μηχανιστικὴ φιλοσοφία τοῦ Ντεκάρτ, τὴν ὑλιστικὴ πολιτικὴ σκέψη τοῦ Χόμπς, τὴ μαθηματικὴ ἠθικὴ τοῦ Σπινόζα καὶ τὴ μοναδολογία τοῦ Λάιμπνιτς. Ὁ ἀνθρώπινος κόσμος παρουσιαζόταν σάν ἓνας κόσμος κυριαρχούμενος ἀπὸ ἀντικειμενικούς νόμους, ἀνάλογους ἢ καὶ ταυτόσημους μὲ τοὺς φυσικούς νόμους, καὶ ἡ κοινωνία ὡς μιὰ ἀντικειμενικὴ ὄντοτητα, λίγο πολὺ ἀνυποχώρητη στὶς ὑποκειμενικὲς ἐπιθυμίες καὶ τοὺς ὑποκειμενικούς σκοπούς. Οἱ ἄνθρωποι πίστευαν ὅτι οἱ μεταξὺ τους σχέσεις προκύπτουν ἀπὸ ἀντικειμενικούς νόμους πού λειτουργοῦν μὲ τὴν ἀναγκαιότητα φυσικῶν νόμων καὶ ὅτι ἡ ἐλευθερία τους συνίσταται στὸ νὰ ἐναρμονίζον τὴν ἀτομικὴ τους ὑπαρξὴ πρὸς αὐτὴ τὴν ἀναγκαιότητα. Ἔτσι, ἓνας ἔντονα κονφορμιστικὸς σκεπτικισμὸς συνόδευε τὴν ἐξέλιξη τοῦ σύγχρονου ὀρθολογισμοῦ. Ὅσο περισσότερο θριάμβευε ἡ λογικὴ στὴν τεχνολογία καὶ τὴ φυσικὴ ἐπιστῆμη, τόσο πιὸ ἀπρόθυμα αὐτὴ ἡ λογικὴ ἀπαιτοῦσε τὴν ἐλευθερία στὴν κοινωνικὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Κάτω ἀπὸ τὴν πίεση αὐτῆς τῆς διαδικασίας, τὸ κριτικὸ καὶ ἰδανικὸ στοιχεῖο ἐξαφανιζόταν σιγὰ σιγὰ καὶ κατέφυγε σὲ αἰρετικὲς καὶ ἀντιπολιτευτικὲς θεωρίες (π.χ. στὸν ἀθεϊστικὸ ὑλισμὸ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ). Οἱ ἀντιπροσωπευτικοὶ φιλόσοφοι τῆς μεσαίας τάξης (ἰδιαίτερα ὁ Λάιμπνιτς, ὁ Κάντ καὶ ὁ Φίχτε) συμβίβαζαν τὸ φιλοσοφικὸ τους ὀρθολογισμὸ μὲ τὸν ὀλοφάνερο παραλογισμὸ τῶν ἐπικρατουσῶν κοινωνικῶν σχέσεων καὶ ἀντέστρεφαν τὴν ἀνθρώπινη λογικὴ καὶ ἐλευθερία, ὥστε νὰ γίνονται ὀχυρὰ τῆς ἀπομονωμένης ψυχῆς ἢ τοῦ πνεύματος – ἐσωτερικὰ φαινόμενα τελείως συμβιδάσιμα μὲ τὴν ἐξωτερικὴ πραγματικότητα, ἔστω κι ἂν αὐτὴ ἀντέφασκε στὴ λογικὴ καὶ τὴν ἐλευθερία.

Ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει τὰ αἷτια πού παρακίνησαν τὸν Χέγκελ

νά αποσπαστεί από την τάση της ενδοστρέφειας και νά διακηρύξει την πραγμάτωση του λόγου στους δεδομένους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς και διάμεσου αυτών. Τονίσαμε τό ρόλο της διαλεκτικής στή διαδικασία πού όδήγησε τή φιλοσοφία νά γαντζωθεί στήν κοινωνική πραγματικότητα. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τή διάλυση του άρμονικού κόσμου των αιώνιων πραγμάτων, πού δεχόταν ως δεδομένο ή κοινή λογική, και τήν άναγνώριση του ότι ή άλήθεια πού άναζητούσε ή φιλοσοφία ήταν ένα σύνολο βαθιών αντιφάσεων. Οί φιλοσοφικές έννοιες τώρα κατέληξαν νά άντανακλούν τήν άληθινή κίνηση της πραγματικότητας, αλλά, άπου διαμορφώνονταν σύμφωνα μέ τό κοινωνικό της περιεχόμενο, σταματούσαν εκεί πού σταματούσε κι αυτό, δηλαδή στό κράτος πού κυβερνούσε τήν κοινωνία των ιδιωτών, ενώ οι ιδέες και οι αξίες πού έδειχναν πέρα άπ' αυτό τό κοινωνικό σύστημα έκτοπίζονταν στή σφαίρα του άπόλυτου πνεύματος, στό σύστημα της διαλεκτικής φιλοσοφίας.

Ή μέθοδος όμως πού λειτουργούσε σ' αυτό τό σύστημα πήγαινε πιο μακριά από τά συμπεράσματά του. Ή ιστορία μέσω της διαλεκτικής είχε γίνει μέρος του ίδιου του περιεχομένου του λόγου. Ή Χέγκελ είχε διακηρύξει ότι οι ύλικές και πνευματικές δυνάμεις της άνθρωπότητας είχαν προχωρήσει άρκετά, ώστε νά επικαλούνται τήν κοινωνική και πολιτική πρακτική των ανθρώπων για τήν πραγματοποίηση του λόγου. Έτσι ή ίδια ή φιλοσοφία έκανε άμεση χρήση της κοινωνικής θεωρίας και πρακτικής, όχι σαν μιάς έξωτερικής δύναμης, αλλά σαν νόμιμου κληρονόμου της. Έάν έπρόκειτο νά προχωρήσει κανείς πέρα άπ' αυτή τή φιλοσοφία, έπρεπε νά πάει πέρα από τήν ίδια τή φιλοσοφία και, συγχρόνως, πέρα από τήν κοινωνική και πολιτική κατάσταση μέ τήν όποία είχε συνδέσει τή μοίρα της ή φιλοσοφία.

Αυτή είναι ή ουσιαστική σχέση πού μάς ύποχρεώνει νά εγκαταλείψουμε τή χρονολογική σειρά και νά εξετάσουμε τίς βάσεις της μαρξικής θεωρίας πριν καταπιαστούμε μέ τίς άπαρχές της γαλλικής και γερμανικής κοινωνιολογίας. Ή επίδραση της έγελιανής φιλοσοφίας στήν κοινωνική θεωρία και ή ειδική λειτουργία της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας δέν μπορεί νά κατανοηθούν άνεξάρτητα από τήν ολοκληρωμένα άνεπτυγμένη μορφή της έγελιανής φιλοσοφίας και των κριτικών της τάσεων, όπως έπαναλήφθηκαν στή μαρξική θεωρία.

I

Οί Βάσεις τῆς Διαλεκτικῆς Θεωρίας τῆς Κοινωνίας

1. Η ΑΡΝΗΣΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Ἡ μετάβαση ἀπό τόν Χέγκελ στόν Μάρξ εἶναι, ἀπό κάθε ἀποψη, μετάβαση σέ μιά οὐσιωδῶς διαφορετική τάξη ἀλήθειας ἢ ὁποῖα δέν πρέπει νά ἐρμηνεύεται μέ φιλοσοφικούς ὅρους. Θά δοῦμε ὅτι ὅλες οἱ φιλοσοφικές ἔννοιες τοῦ Μάρξ ἀποτελοῦν κοινωνικές καί οἰκονομικές κατηγορίες, ἐνῶ ὅλες οἱ κοινωνικές καί οἰκονομικές κατηγορίες τοῦ Χέγκελ ἀποτελοῦν φιλοσοφικές ἔννοιες. Ἀκόμη καί τὰ νεανικά γραπτά τοῦ Μάρξ δέν εἶναι φιλοσοφικά. Ἐκφράζουν τήν ἄρνηση τῆς φιλοσοφίας, ἄν καί τήν ἐκφράζουν σέ μιά γλώσσα πού ἐξακολουθεῖ νά εἶναι φιλοσοφική. Βέβαια, ὀρισμένες θεμελιώδεις ἔννοιες τοῦ Χέγκελ ἐπανεμφανίζονται κατά τήν ἐξέλιξη πού πηγαίνει ἀπό τόν Χέγκελ στόν Φόουερπαχ καί ἀπό τόν Φόουερπαχ στόν Μάρξ, ἀλλά τό νά δείχνουμε τήν μεταμόρφωση τῶν παλαιῶν φιλοσοφικῶν κατηγοριῶν δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσει προσέγγιση στή μαρξική θεωρία. Κάθε ἔννοια τῆς μαρξικής θεωρίας ἔχει μιά οὐσιωδῶς διαφορετική βάση, ὅπως ἀκριβῶς ἡ νέα θεωρία ἔχει μιά νέα ἐννοιολογική δομή καί ἕνα νέο σκελετό, πού δέν μπορεῖ νά προέρχονται ἀπό τίς προηγούμενες θεωρίες.

Σάν μιά πρώτη προσέγγιση στό θέμα, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι στό σύστημα τοῦ Χέγκελ ὅλες οἱ κατηγορίες καταλήγουν στήν ὑπάρχουσα κατάσταση, ἐνῶ στό σύστημα τοῦ Μάρξ ἀναφέρονται στήν ἄρνησή της. Ἀποβλέπουν σέ μιά νέα μορφή κοινωνίας, ἀκόμη κι ὅταν περιγράφουν τήν παρούσα μορφή της. Ἀπευθύνονται κατ' οὐσίαν πρὸς μιάν ἀλήθεια πού δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει παρὰ μόνο μέ τήν κατάργηση τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιωτῶν. Ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ εἶναι «κριτική» ἀπό τήν ἀποψη ὅτι ὅλες οἱ ἔννοιές της εἶναι μιά καταγγελία τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης στό σύνολό της.

Ὁ Μάρξ θεωροῦσε τήν φιλοσοφία τοῦ Χέγκελ ὡς τήν πιό προχωρημένη καί πιό περιεκτική ἔκφραση τῶν ἀστικῶν ἀρχῶν. Ἡ γερμανική μεσαία τάξη τῶν ἡμερῶν τοῦ Χέγκελ δέν εἶχε ἀκόμη φτάσει στό ἐπίπεδο τῆς οἰκονομικῆς καί πολιτικῆς ἰσχύος πού κα-

τείχε ή μεσαία τάξη τών έθνών τής Δυτικής Εϋρώπης. Συνεπώς, τό σύστημα του Χέγκελ αποκάλυπτε και ολοκλήρωνε «στή σκέψη» όλες εκείνες τίς αστικές αρχές (όλοκληρωμένες ήδη «στήν πραγματικότητα» από τά άλλα έθνη τής Δυτ. Εϋρώπης) οί όποίες δέν αποτελοϋσαν ακόμη μέρος τής γερμανικής κοινωνικής πραγματικότητας. Τό σύστημα του Χέγκελ ανακήρυσσε τό λόγο σέ μοναδικό καθολικό κανόνα τής κοινωνίας· αναγνώριζε τό ρόλο τής αφηρημένης εργασίας στή σύνθεση τών διισταμένων ατομικών συμφερόντων μέσα σέ ένα ένοποιημένο «σύστημα αναγκών»· αποκάλυπτε τίς επαναστατικές συνέπειες τών ιδεών του φιλελευθερισμού περι ελευθερίας και ισότητας· περιέγραφε τήν ιστορία τής κοινωνίας τών ιδιωτών σαν ιστορία τών ασυμφιλίωτων ανταγωνισμών που είναι σύμφυτοι σ' αυτό τό κοινωνικό σύστημα.

Ο Μάρξ τονίζει ιδιαίτερα τήν καιρία συνεισφορά του Χέγκελ στήν έννοια τής εργασίας. Ο Χέγκελ είχε υποστηρίξει ότι ό καταμερισμός εργασίας και ή γενική αλληλεξάρτηση τής ατομικής εργασίας στό σύστημα αναγκών καθορίζουν τό πολιτικό καθώς και τό κοινωνικό σύστημα. Έκτός αυτού, ή διαδικασία τής εργασίας καθορίζει κατά παρόμοιο τρόπο τήν ανάπτυξη τής συνείδησης. Ο «άγώνας ζωής και θανάτου» μεταξύ αφέντη και δούλου ανοίγει τό δρόμο προς τήν ένσυνείδητη ελευθερία.

Πρέπει ακόμη νά θυμόμαστε ότι ή φιλοσοφία του Χέγκελ βασίζεται σέ μιάν ειδική έρμηνεία τής σχέσης υποκειμένου - αντικειμένου. Ο παραδοσιακός επιστημολογικός ανταγωνισμός μεταξύ υποκειμένου (συνείδησης) και αντικειμένου μετατρέπεται από τόν Χέγκελ σέ αντανάκλαση ενός συγκεκριμένου ιστορικού ανταγωνισμού. Τό αντικείμενο εμφανίζεται πρώτα ως αντικείμενο επιθυμίας, ως κάτι που τό δημιουργούμε και τό οικειοποιούμε για νά ικανοποιήσουμε μιάν ανάγκη μας. Κατά τήν πορεία τής οικειοποίησης τό αντικείμενο εκδηλώνεται ως «τό άλλο» του ανθρώπου. Ο άνθρωπος δέν είναι «στόν εαυτό» του όταν ασχολείται μέ τά αντικείμενα τής επιθυμίας του και τής εργασίας του, αλλά εξαρτάται από μιάν έξωτερική δύναμη. Έχει νά αντιμετωπίσει τή φύση, τήν τύχη και τά συμφέροντα τών άλλων ιδιοκτητών. Η πέραν του σημείου αυτού ανάπτυξη τής σχέσης ανάμεσα στή συνείδηση και τόν αντικειμενικό κόσμο αποτελεί μιά κοινωνική διαδικασία. Οδηγει πρώτα στήν ολοκληρωτική «αποξένωση» τής συνείδησης· ό άνθρωπος κυριαρχείται από τά πράγματα που ό ίδιος δημιούργησε. Η πραγμάτωση του λόγου, συνεπώς, έξυπακούει τήν υπέρβαση αυτής τής αποξένωσης, τήν έδραίωση μιάς κατάστασης στήν όποία τό άτομο γνωρίζει και κατέχει τόν εαυτό του σέ όλα του τά αντικείμενα.

Αυτή ή κατάδειξη του ρόλου τής εργασίας και τής διαδικασίας τής πραγμοποίησης (reification) και τής κατάργησής της είναι, λέει ο Μάρξ, τό μέγιστο επίτευγμα τής «Φαινομενολογίας του Πνεύματος» του Χέγκελ. Ἐλλά ή σημασία τής κατάδειξης χάνεται. Γιατί ο Χέγκελ ισχυρίζεται ότι ή ένότητα υποκειμένου και αντικειμένου έχει ήδη ολοκληρωθεί και ότι ή πραγμοποίηση έχει ξεπεραστεί. Στο μοναρχικό κράτος του έχουν καταλαγιάσει οί ανταγωνισμοί τής κοινωνίας των ιδιωτών και όλες οί αντιφάσεις συμφιλώνονται τελικά στο βασίλειο τής σκέψης ή του άπόλυτου πνεύματος.

Συμπίπτει πράγματι «ή αλήθεια» μέ τήν ύπάρχουσα κοινωνική και πολιτική κατάσταση; Ἐχει άπαλλάξει λοιπόν ή ιστορία τή θεωρία άπό κάθε άνάγκη νά υπερβεί τό δεδομένο κοινωνικό σύστημα ζωής; Ἡ καταφατική άπάντηση του Χέγκελ στηρίζεται στην ύπόθεση ότι τώρα τά κοινωνικά και πολιτικά σχήματα ικανοποιούν τίς άπαιτήσεις του λόγου και, έτσι, οί άνώτερες δυνατότητες του άνθρώπου μπορούν νά αναπτυχθούν μέ τήν άνάπτυξη τών ήδη ύπαρχόντων κοινωνικών σχημάτων. Τό συμπέρασμά του αυτό έξυπονοούσε μίαν άποφασιστική μεταβολή στή σχέση μεταξύ πραγμοποίησης και θεωρίας: ή πραγμοποίηση έθεωρείτο ότι συμπίπτει μέ τή θεωρία. Στή μορφή πού τής έδωσε τελικά ο Χέγκελ, ή θεωρία, ο χώρος πού περιέχει έπαρκώς τήν αλήθεια, έμοιαζε νά υποδέχεται τά γεγονότα όπως είχαν και νά τά επιδοκιμάζει διακηρύσσοντας ότι συμφωνούν μέ τό λόγο.

Ο Χέγκελ ύποστήριζε ότι ή αλήθεια άποτελεί ένα όλον τό όποιο πρέπει νά ένυπάρχει σέ κάθε έπιμέρους στοιχείο, ούτως ώστε, άν κάποιο συστατικό στοιχείο ή γεγονός είναι άσυμβίβαστο μέ τήν πορεία του λόγου, τό όλον νά καταστρέφεται. Ο Μάρξ έλεγε ότι ύπάρχει ένα τέτοιο στοιχείο - τό προλεταριάτο. Ἡ ύπαρξη του προλεταριάτου συγκρούεται μέ τή δήθεν πραγμοποίηση του λόγου γιατί μάς φέρνει μπροστά σέ μιά δόλοκληρη τάξη πού δίνει τήν άπόδειξη τής άπόλυτης άρνησης του λόγου. Ἡ μοίρα του προλεταριάτου δέν είναι ή πραγμοποίηση τών ανθρωπίνων δυνατοτήτων, αλλά τό αντίθετο. Ἐν ή ιδιοκτησία άποτελεί τήν πρωταρχική ιδιότητα του έλεύθερου προσώπου, ο προλετάριος δέν είναι ούτε έλεύθερος, ούτε πρόσωπο, γιατί δέν κατέχει ιδιοκτησία. Ἐν οί δραστηριότητες του άπολύτου πνεύματος, ή τέχνη, ή θρησκεία και ή φιλοσοφία, συνιστούν τήν ούσία του άνθρώπου, ο προλετάριος είναι γιά πάντα χωρισμένος άπό τήν ούσία του, γιατί ή ύπαρξή του δέν του άφήνει χρόνο νά έντρυφήσει σ' αυτές τίς δραστηριότητες.

Ἐπιπλέον, ή ύπαρξη του προλεταριάτου δέν άκυρώνει μόνο

τήν ἔλλογη κοινωνία τῆς *Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου* τοῦ Χέγκελ, ἀλλά τό σύνολο τῆς ἀστικής κοινωνίας. Τό προλεταριάτο γεννιέται κατά τή διαδικασία τῆς ἐργασίας καί εἶναι ὁ πραγματικός ἐκτελεστής ἢ τό ὑποκείμενο τῆς ἐργασίας σ' αὐτή τήν κοινωνία. Ἡ ἐργασία ὁμως, καθὼς ἔδειξε ὁ ἴδιος ὁ Χέγκελ, καθορίζει τήν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου καί τήν κοινωνική μορφή πού παίρνει αὐτή ἢ οὐσία. Ἐάν λοιπόν ἡ ὑπαρξη τοῦ προλεταριάτου ἀποτελεῖ τεκμήριο «τῆς ὀλοκληρωτικῆς ἀπώλειας τοῦ ἀνθρώπου» καί αὐτή ἡ ἀπώλεια προέρχεται ἀπό τόν τρόπο ἐργασίας πάνω στόν ὁποῖο θεμελιώνεται ἡ ἀστική (civil) κοινωνία, τότε ἡ κοινωνία εἶναι πέρα γιά πέρα ἐλαττωματική καί τό προλεταριάτο ἐκφράζει μιάν ὀλοκληρωτική ἀρνητικότητα: ἐκφράζει τήν «καθολική ὀδύνη» καί τήν «καθολική ἀδικία». ¹ Ἡ πραγματικότητα τοῦ λόγου, τό δίκαιο καί ἡ ἐλευθερία μεταστρέφονται λοιπόν σέ πραγματικότητα τοῦ ψεύδους, σέ ἀδικία καί σέ δουλεία.

Ἔτσι, ἡ ὑπαρξη τοῦ προλεταριάτου εἶναι ἡ ζωντανή ἀπόδειξη τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἀλήθεια δέν ἔχει πραγματοποιηθεῖ. Ἡ ἴδια ἡ ἱστορία καί ἡ κοινωνική πραγματικότητα «ἀρνοῦνται» λοιπόν τή φιλοσοφία. Ἡ κριτική τῆς κοινωνίας δέν μπορεῖ νά διεξαχθεῖ μέσω τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας, ἀλλά γίνεται ἔργο τῆς κοινωνικο-ἱστορικῆς πράξης.

Πρὶν σκιαγραφήσουμε τήν ἐξέλιξη τῆς μαρξικῆς θεωρίας, πρέπει νά τήν ξεχωρίσουμε ἀπό τά ἄλλα σύγχρονά της συστήματα πού οἰκοδομοῦνται πάνω στήν «ἀρνηση τῆς φιλοσοφίας». Οἱ πρῶτες δεκαετίες μετά τό θάνατο τοῦ Χέγκελ χαρακτηρίζονται ἀπό τήν πλατεία ἐξάπλωση τῆς πεποίθησης ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶχε φθάσει στό τέλος της. Ὅλο καί περισσότερο ἀπλωνόταν ἡ δεβαιότητα πῶς ἡ ἱστορία τῆς σκέψης εἶχε φθάσει σέ μιὰ κρίσιμη καμπή καί πῶς, γιά νά βρεθεῖ καί νά λειτουργήσῃ ἡ «ἀλήθεια», δέν ἀπέμενε παρά μόνο ἓνα μέσον, δηλαδή ἡ συγκεκριμένη ὑλική ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου. Τά φιλοσοφικά συστήματα εἶχαν φιλοξενήσει ὡς τώρα τήν «ἀλήθεια», χωρίζοντάς την ἀπό τήν ἱστορική πάλη τῶν ἀνθρώπων μέ τή μορφή ἑνός συμπλέγματος ἀφηρημένων, ὑπερβατικῶν ἀρχῶν. Τώρα ὁμως ἡ ἀνθρώπινη ἀπελευθέρωση μπορούσε νά γίνει ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου, στόχος τῆς ἐνσυνειδήτης πράξης του. Τό ἀληθινό εἶναι καί τό ἐλεύθερο ὑποκείμενο μπορούσαν πιά νά μετατραποῦν σέ ἱστορικές πραγματικότητες. Ἔτσι οἱ διάδοχοι τοῦ Χέγκελ ἐκθείασαν τήν «ἀρνηση τῆς φιλοσοφίας» ὡς «πραγμάτωση τοῦ Θεοῦ» μέσω τῆς θέωσης τοῦ

1. Marx, «Zur kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie», στό *Marx-Engels Gesamtausgabe*, ἔκδ. Ἰνστ. Μάρξ-Ἐγκελς τῆς Μόσχας, τόμ. I, Frankfurt M 1927, σελ. 619.

άνθρώπου (Φόιερμαχ), ως «πραγμάτωση τῆς φιλοσοφίας» (Φόιερμαχ, Μάρξ) καί ως ὀλοκλήρωση τῆς «καθολικῆς οὐσίας» τοῦ ανθρώπου (Φόιερμαχ, Μάρξ).

2. KIRKEΓΚΑΡΝΤ

Ποίος, καί τί, θά ὀλοκληρώσει τήν οὐσία τοῦ ανθρώπου; Ποιός θά πραγματώσει τή φιλοσοφία; Οἱ διάφορες ἀπαντήσεις στά ἐρωτήματα αὐτά συνιστοῦν καί τά ρεύματα τῆς μετα-εγγελιανῆς φιλοσοφίας. Σ' αὐτά μποροῦμε νά διακρίνουμε δύο γενικούς τύπους. Ὁ πρῶτος τύπος, πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τόν Φόιερμαχ καί τόν Κίρκεγκαρντ, ἀσχολεῖται μέ τό μεμονωμένο ἄτομο· ὁ δεύτερος, πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τόν Μάρξ, διεισδύει στίς καταβολές τοῦ ἀτόμου διαμέσου τῆς λειτουργίας τῆς ἐργασίας καί δειχνεῖ κατά ποιόν τρόπο αὐτή ἡ λειτουργία τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ τή βάση τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ ανθρώπου.

Ὁ Χέγκελ εἶχε καταδείξει ὅτι ἡ πληρέστερη ὑπαρξη τοῦ ἀτόμου ὀλοκληρώνεται στήν κοινωνική του ζωή. Ἡ κριτική χρησιμοποίηση τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου ἔτεινε νά δείξει ὅτι ἡ ἀτομική ἐλευθερία προϋποθέτει μιὰ ἐλεύθερη κοινωνία καί, συνεπῶς, ὅτι ἡ ἀληθινή ἀπελευθέρωση τοῦ ἀτόμου ἀπαιτεῖ τήν κοινωνική ἀπελευθέρωση. Ἔτσι, ἡ προσήλωση στό μεμονωμένο ἄτομο θά μπορούσε νά καταλήξει στήν υἰοθέτηση μιᾶς ἀφρημένης προσέγγισης ὅπως αὐτή πού ἀπέρριπτε ὁ Χέγκελ. Ὁ ὕλισμός τοῦ Φόιερμαχ καί ὁ ὑπαρξισμός τοῦ Κίρκεγκαρντ, ἄν καί ἐνσωματώνουν πολλά ἀπό τά χαρακτηριστικά μιᾶς καλοθεμελιωμένης κοινωνικῆς θεωρίας, δέν ὑπερβαίνουν ὥστόσο τίς προηγούμενες φιλοσοφικές καί θρησκευτικές προσεγγίσεις τοῦ προβλήματος. Ἀντίθετα, ἡ μαρξική θεωρία σχηματίζεται σάν μιὰ κριτική θεωρία τῆς κοινωνίας πού ξεκόβει ἀπό τίς παραδοσιακές διατυπώσεις καί ἔννοιες.

Ἡ ἀτομικιστική ἐρμηνεία τῆς «ἄρνησης τῆς φιλοσοφίας» ἀπό τόν Κίρκεγκαρντ ἀνέπτυξε ἀναπόφευκτα μιὰ βίαιη ἐχθρότητα πρὸς τό δυτικό ὀρθολογισμό. Ὁ ὀρθολογισμός ἦταν κατ' οὐσίαν ὀλοκρατικός,* καθὼς δείξαμε, μέ τό λόγο νά ἐνοικεῖ στό σκεπτόμενο ἐγώ καί στό ἀντικειμενικό πνεῦμα. Ἡ ἀλήθεια τοποθετοῦνταν εἴτε στόν ὀλοκρατικό «καθαρό λόγο» πού ἔμνε ἀνέγγιχτος ἀπό τίς βιοτικῆς συνθήκες τοῦ ἀτόμου, εἴτε στό ὀλοκρατικό πνεῦμα πού μπορούσε νά ἀνθοβολάει, μολονότι τά ἄτομα μπορούσαν

* «Universalistic»: Ἀπό τόν Universalismus (ὀλοκρατία), τήν ἀποψη δηλαδή κατὰ τήν ὁποία τό ἄτομο καί ἡ «μερικότητα» τίθενται σέ δεύτερη μοῖρα ἐν σχέσει πρὸς τήν «ὀλότητα» (τό ἔθνος, τό κράτος ἢ τήν ἀνθρωπότητα).

νά υποφέρουν και νά πεθαίνουν. Και στίς δύο περιπτώσεις, τόσο μέ τήν έσωτερική του λόγου, όσο και μέ τήν πρόωρη προσαρμογή του στόν κόσμο όπως είναι, ή ουσιαστική εὐτυχία του ανθρώπου εγκαταλείφθηκε.

Οί άτομικιστές ισχυρίζονται ότι ή ορθολογιστική φιλοσοφία δέν ενδιαφερόταν γιά τίς πραγματικές ανάγκες και λαχτάρες του ανθρώπου. Άν και διαδήλωνε πώς ανταποκρινόταν στά αὐθεντικά του συμφέροντα, δέν έδινε καμιά απάντηση στην αγωνιώδη του έρευνα γιά εὐτυχία. Δέν μπορούσε νά τόν συνδράμει στίς συγκεκριμένες αποφάσεις πού έπρεπε συνεχώς νά παίρνει. Έάν, όπως υποστήριζαν οί ορθολογιστές, ή πραγματικά μοναδική ύπαρξη του άτομου (πού δέν θά μπορούσε ποτέ νά μεταβληθεί σέ καθολικό) δέν αποτελούσε τό πρωτεύον ζήτημα τής φιλοσοφίας και εάν ή αλήθεια δέν μπορούσε νά βρεθεί σ' αὐτή τή μοναδική ύπαρξη ή νά συνδεθεί μαζί της, όλες οί φιλοσοφικές προσπάθειες θά ήταν περιττές ή, πιά σωστά, επικίνδυνες. Γιατί θά χρησίμευαν γιά νά τραδήξουν τόν άνθρωπο από τό μόνο χώρο όπου αναζητάει και χρειάζεται τήν αλήθεια. Έπομένως, ένα μόνο είναι τό κριτήριο τής αὐθεντικής φιλοσοφίας, ή δύναμή της νά διασώζει τό άτομο.

Κατά τόν Κίρκεγκαρντ, άτομο δέν είναι ή γνωρίζουσα αλλά μόνο «ή ήθικά υπάρχουσα υποκειμενικότητα». 'Η μόνη πραγματικότητα πού τό αφορά είναι ή δική του «ήθική ύπαρξη».² 'Η αλήθεια δέν βρίσκεται στή γνώση, γιατί ή κατ' αἴθησιν αντίληψη και ή ιστορική γνώση δέν είναι παρά φαινομενικότητα και ή «καθαρή» σκέψη δέν είναι παρά ένα «φάντασμα». 'Η γνώση καταπιάνεται μόνο μέ τό δυνητικό και είναι ανίκανη νά κάμει κάτι πραγματικό ή και νά συλλάβει ακόμη τήν πραγματικότητα. 'Η αλήθεια βρίσκεται μόνο στή δράση και μόνο μέ τή δράση μπορεί νά βιωθεί. 'Η ύπαρξη του ίδιου του άτομου είναι ή μόνη πραγματικότητα πού μπορεί αληθινά νά κατανοηθεί και τό ίδιο τό υπάρχον άτομο είναι τό μόνο υποκείμενο αὐτῆς τῆς κατανόησης. 'Η ύπαρξη του είναι ύπαρξη σκεπτόμενη, αλλά ή σκέψη του προσδιορίζεται από τή ζωή του ως άτομο, έτσι πού όλα του τά προβλήματα παρουσιάζονται και λύνονται κατά τήν ατομική του δραστηριότητα.

Κάθε άτομο, στην ένδοτατη ατομικότητά του, είναι απομονωμένο από όλα τά άλλα.³ είναι ουσιαστικά μοναδικό. Καμιά ένότητα, καμιά κοινότητα, καμιά «καθολικότητα» δέν μπορεί νά διεκδικήσει τό χώρο του. 'Η αλήθεια είναι πάντοτε προϊόν τῆς δικῆς

2. Kierkegaard, *Abschliessende unwissenschaftliche Nachschrift*, στα *Werke*, 'Ένα 1910, τόμ. VII, σελ.15.

3. Αὐτ., σελ. 21.

του απόφασης (*Entscheidung*) και πραγματοποιείται μόνο με τις ελεύθερες πράξεις που πηγάζουν από αυτή την απόφαση. Ἡ μόνη απόφαση που δέν λαμβάνεται από τό άτομο είναι ἡ απόφαση ἀνάμεσα στήν αἰώνια σωτηρία καί στήν αἰώνια καταδίκη.

Ἐπίσης ὁ ἀτομικισμός τοῦ Κίρκεγκαρντ μετατρέπεται στήν πιό ἐμφαντική ἀπολυτοκρατία.* Μόνο μιά ἀλήθεια ὑπάρχει, ἡ αἰώνια ἐν Χριστῷ σωτηρία· καί μόνο μιά σωστή ἀπόφαση, ἡ ἀπόφαση νά ζήσεις μιά χριστιανική ζωή. Τό ἔργο τοῦ Κίρκεγκαρντ εἶναι ἡ τελευταία μεγάλη προσπάθεια νά ἀποκατασταθεῖ ἡ θρησκεία ὡς τό ἔσχατο μέσον γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς ἀνθρωπότητας ἀπό τήν καταστροφική ἐπίδραση μιᾶς καταπιεστικῆς κοινωνικῆς κατάστασης. Ἡ φιλοσοφία του ὀλόκληρη κρύβει μιά ρωμαλέα κριτική τῆς κοινωνίας του, καταγγέλοντάς την ὡς μιά κοινωνία πού διαστρεβλώνει καί καταστρέφει τίς ἀνθρώπινες ἰκανότητες. Ἡ γιαντρειά θά θρυσκόταν στό χριστιανισμό, καί ἡ πλήρωση στό χριστιανικό τρόπο ζωῆς. Ὁ Κίρκεγκαρντ ἤξερε ὅτι ἕνας τέτοιος τρόπος ζωῆς σέ αὐτή τήν κοινωνία σήμαινε ἀδιάκοπο ἀγῶνα, ἐσχάτη ταπείνωση καί ἡττα, καί ὅτι ἡ χριστιανική ὑπαρξη μέσα στά τρέχοντα κοινωνικά σχήματα ἦταν πάντοτε κάτι ἀδύνατο. Ἡ ἐκκλησία ἔπρεπε νά εἶναι χωρισμένη ἀπό τό κράτος γιατί κάθε ἐξάρτησή της ἀπό τό κράτος θά μπορούσε νά προδώσει τό χριστιανισμό. Ὁ ἀληθινός ρόλος τῆς ἐκκλησίας, ἀνεξάρτητης ἀπό κάθε περιοριστική ἐξουσία, ἦταν νά καταγγέλλει τήν ὑπάρχουσα ἀδικία καί δουλεία καί νά δείχνει τό ὑπέρτατο συμφέρον τοῦ ἀτόμου, τῆ σωτηρία του.

Ἡ σωτηρία δέν ἦταν δυνατόν νά στηριχτεῖ σέ ἐξωτερικούς θεσμούς καί ἐξουσίες, οὔτε μπορούσε ποτέ νά κερδηθεῖ μέ τήν καθαρῆ σκέψη. Ἐπομένως ὁ Κίρκεγκαρντ μεταθέτει τώρα ὅλη τήν προσπάθεια γιά μιά ζωή ἐν ἀληθεία στό συγκεκριμένο άτομο, τό ἴδιο άτομο πού ἀποτελεῖ καί τῆ βασική μέριμνα τοῦ χριστιανισμοῦ. Τό *ἄτομο* εἶναι «ἡ ἀλήθεια», κι ὄχι ὁ λόγος ἢ ἡ ἀνθρωπότητα ἢ τό κράτος – γιατί τό ἄτομο εἶναι ἡ μοναδική πραγματικότητα. «Ὁ,τι ὑπάρχει εἶναι πάντοτε ἀτομικό· τό ἀφηρημένο εἶναι ἀνύπαρκτο».⁴

Ἐπίσης ὁ Κίρκεγκαρντ ἐπιστρέφει στήν πρωταρχική λειτουργία τῆς θρησκείας, στήν ιδιότητά της νά ἀπευθύνεται στό στερημένο καί βασανισμένο άτομο. Ἐτσι ἀποκαθιστά τῆ μαχητική καί ἐπανα-

* «Absolutism»: Φιλοσοφικά σημαίνει τό ἀντίθετο τοῦ «relativism» (σχετικισμοῦ ἢ σχετικοκρατίας). Θεολογικά ἀναφέρεται στό θρησκευτικό δόγμα πού διδάσκει ὅτι ὅλες οἱ ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ ἐξυπηρετοῦν ἀπολύτως τήν ὑπόθεση τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου.

4. Σελ. 28.

στατική δύναμη του χριστιανισμού. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ Θεοῦ ξαναπαίρνει τὴ φοβερὴ ὄψη ἑνὸς ἱστορικοῦ γεγονότος πού ξεσπάει ξαφνικά σέ μιὰ παρακμάζουσα κοινωνία. Ἡ αἰωνιότητα παίρνει τὴν ὄψη τοῦ κόσμου τούτου, ἐνῶ ἡ πραγμάτωση τῆς εὐτυχίας γίνεται ἄμεσα ζωτικό ζήτημα τῆς καθημερινότητας.

Ὁ Κίρκεγκαρντ ὁμως ἐπέμενε σέ ἕνα περιεχόμενο πού δέν μποροῦσε πλέον νά πάρει θρησκευτικὴ μορφή. Ἡ θρησκεία ἦταν καταδικασμένη νά συμμεριστεῖ τὴ μοῖρα τῆς φιλοσοφίας. Ἡ σωτηρία τῆς ἀνθρωπότητας δέν μποροῦσε πλέον νά μένει στὴ σφαῖρα τῆς πίστεως, ἰδίως ἀφότου οἱ προοδευτικὲς ἱστορικές δυνάμεις μπῆκαν σέ κίνηση, προωθώντας τὸν ἐπαναστατικό πυρῆνα τῆς θρησκείας σέ ἕνα συγκεκριμένο ἀγώνα γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀπελευθέρωση. Στίς συνθήκες αὐτές ἡ θρησκευτικὴ διαμαρτυρία ἦταν ἀδύνατη κι ἀνήμπορη καὶ ὁ θρησκευτικὸς ἀτομικισμὸς μποροῦσε ἀκόμη καὶ νά στραφεῖ ἐναντίον τοῦ ἀτόμου πού ἀρχικά σκόπευε νά σώσει. Ἐν «ἡ ἀλήθεια» ἀφεθεῖ στὸν ἐσωτερικό κόσμο τοῦ ἀτόμου, χωρίζεται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ δίνη ὅπου ἀνήκει.

Ἡ ἐπίθεση τοῦ Κίρκεγκαρντ ἐναντίον τῆς ἀφρημένης σκέψης τὸν ὀδήγησε ἐναντίον ὀρισμένων γενικῶν ἰδεῶν πού ὑποστηρίζουν τὴ θεμελιώδη ἰσότητα καὶ ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου. Ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ καθαρὰ ἀνθρώπινο (*reine Menschheit*) ἀποτελεῖ μιὰ «ἀρνητικότητα», μιὰ ἀπλή ἀφαίρεση ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ καὶ μιὰ ἰσοπέδωση ὅλων τῶν ὑπαρξιακῶν ἀξιών.⁵ Ἡ «ὀλότητα» τοῦ λόγου, στὴν ὁποία ὁ Χέγκελ ἔβλεπε τὴν τελείωση τῆς ἀλήθειας, εἶναι κι αὐτὴ μιὰ «ἀπλή ἀφαίρεση».⁶ Ὅταν ἐξετάσουμε τὴ στάση τοῦ Κίρκεγκαρντ πρὸς τὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα, μποροῦμε νά δοῦμε καθαρῶτα πόσο μακριὰ ἀπὸ κάθε καθαρὰ φιλοσοφικὸ ζήτημα θρῖσκεται αὐτὴ ἡ συγκέντρωση τῆς φιλοσοφίας πάνω στὴ μοναδικότητα τοῦ ἀτόμου καὶ πόσο αὐτὴ ἡ συγκέντρωση συνεπάγεται τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ του ἀπομόνωση. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία, λέει, ὅτι «ἡ ἰδέα τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τῆς κοινότητας (*Gemeinschaft*) δέν μπορεῖ νά σώσει αὐτὴ τὴν ἐποχὴ».⁷ Ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι μιὰ μόνο ἀπὸ τίς πολλές προσπάθειες νά ὑποβιβάστούν τὰ ἄτομα μέ τὴν ἐξίσωση ὅλων, οὕτως ὥστε νά «ἀπομακρυνθεῖ κάθε ὀργανικὴ, συγκεκριμένη διαφοροποίηση καὶ διάκριση».⁸ Πρόκειται γιὰ μιὰ πράξη μνησικακίας τῶν πολλῶν ἐναντίον τῶν λίγων πού κατέχουν καὶ ἐνσαρκώνουν τίς ἀνώτερες ἀξίες· ὁ σοσιαλισμὸς ἀποτελεῖ, μέ τὴν ἔννοια αὐτὴ, μέρος τῆς γενικῆς ἐξέγερσης ἐναντίον τῶν ἐξαιρετικῶν ἀτόμων.

5. *Zur Kritik der Gegenwart*, Ἰνσπρουκ 1922, σελ. 34.

6. Αὐτ., σελ. 42.

7. Σελ. 61.

8. Σελ. 64.

Ἡ ἀντιορθολογιστική ἐπίθεση κατά τῶν ὀλιστικῶν ἐννοιῶν ἀποκτᾶ ὄλο καί σπουδαιότερο χαρακτήρα στή μετέπειτα ἐξέλιξη τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης. Ἡ ἐπίθεση κατά τοῦ ὀλοκρατικοῦ λόγου εὐκόλα μετεστράφη σέ ἐπίθεση κατά τῶν θετικιστικῶν κοινωνικῶν συνεπειῶν αὐτῆς τῆς ὀλοκρατίας. Ἐχομε ἤδη πεῖ ὅτι ἡ ἐννοια τοῦ λόγου συνδεόταν μέ προχωρημένες ἰδέες, ὅπως εἶναι ἡ ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἀρχή τοῦ δικαίου, τό πρότυπο τῆς λογικότητας στό κράτος καί τήν κοινωνία, καί ὅτι, ἔτσι, ὁ δυτικός ὀρθολογισμός συνδεόταν καθοριστικά μέ τούς βασικούς θεσμούς τῆς φιλελεύθερης κοινωνίας. Ὁ ἀγῶνας ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ φιλελευθερισμοῦ στό ἰδεολογικό πεδίο ἀρχιζε ἀπό τήν ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Σπουδαῖο ρόλο στήν ἐπίθεση αὐτή ἔπαιξε ἡ καλούμενη «ὑπαρξιακή» ἄποψη. Αὐτή ἀπέρριπτε, ἀρχικά, τήν ἀπόλυτη πραγματικότητα τοῦ καθολικοῦ, γεγονός πού ὀδηγοῦσε στήν ἀπόρριψη κάθε καθολικά ἰσχύοντος ὀρθολογικοῦ προτύπου γιά τό κράτος καί τήν κοινωνία. Ἀργότερα, ἡ «ὑπαρξιακή» ἄποψη ὑποστήριζε πῶς κανένας δεσμός δέν συνδέει τά ἄτομα, τά κράτη καί τά ἔθνη σέ πανανθρώπινη ὀλότητα, καί ὅτι οἱ ἐπιμέρους ὑπαρξιακές καταστάσεις τοῦ καθενός δέν γίνεται νά ὑπαχθοῦν στή γενική κρίση τοῦ λόγου. Οἱ νόμοι δέν βασίζονται σέ κάποιες καθολικές ιδιότητες τοῦ ἀνθρώπου, στόν ὁποῖο ἐνυπάρχει ἡ λογική (ὁ λόγος), ἀλλά ἐκφράζουν μᾶλλον τίς ἀτομικές ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων πού ἡ ζωή τους ρυθμίζεται σύμφωνα μέ τίς ὑπαρξιακές τους ἀνάγκες. Αὐτός ὁ ὑποβίβασμός τοῦ λόγου ἔκανε δυνατή τήν ἐξύψωση ὀρισμένων μερικοτήτων (ὅπως εἶναι ἡ φυλή ἢ τό ἔθνος) ὡς τῆ σφαῖρα τῶν ὑπερτάτων ἀξιῶν.

3. ΦΟΙΕΡΜΠΑΧ

Ὁ Φόιερμαχ ξεκινάει ἀπό τό γεγονός ἐκεῖνο πού δέν εἶχε μπορέσει νά ἀναγνωρίσει ὁ Κίρκεγκαρντ, δηλαδή ὅτι στήν ἐποχή μας τό ἀνθρώπινο περιεχόμενο τῆς θρησκείας δέν μπορεῖ νά διατηρηθεῖ παρά μόνο μέ τήν ἐγκατάλειψη τῆς θρησκευτικῆς, ἀλλόκοσμης μορφῆς. Ἡ πραγμάτωση τῆς θρησκείας ἀπαιτεῖ τήν ἀρνηση τῆς θρησκείας. Ἡ θεωρία τοῦ Θεοῦ (ἡ θεολογία) ἔπρεπε νά μεταλλάξει σέ θεωρία τοῦ ἀνθρώπου (σέ ἀνθρωπολογία). Ἡ αἰῶνια εὐτυχία θά ἀρχίσει νά ὑπάρχει μετά τῆ μετατροπή τοῦ βασιλείου τῶν οὐρανῶν σέ ἐπίγεια δημοκρατία.

Ὁ Φόιερμαχ συμφωνεῖ μέ τόν Χέγκελ ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα ἔχει ὀριμαίνει. Ἡ γῆ εἶναι ἔτοιμη νά μετασχηματιστεῖ μέ τῆ συλλογική καί συνειδητή πράξη τῶν ἀνθρώπων σέ βασίλειο τῆς λογικῆς καί τῆς ἐλευθερίας. Γι' αὐτό σχεδιάζει μιᾶ «Φιλοσοφία τοῦ Μέλλοντος» πού τῆ θεωρεῖ ὡς τῆ λογική καί ἱστορική πραγματοποίηση

της φιλοσοφίας του Χέγκελ. «Ἡ νέα φιλοσοφία εἶναι ἡ πραγμάτωση τῆς ἐγγελιανῆς – καί, ἐπιπλέον, ὀλοκληρῆς τῆς προηγούμενης φιλοσοφίας».⁹ Ἡ ἄρνηση τῆς θρησκείας, πού εἶχε ἀρχίσει ἀπό τόν Χέγκελ μέ τή μετατροπή τῆς θεολογίας σέ λογική, ὀλοκληρώνεται ἀπό τόν Φόιερμπαχ μέ τή μετατροπή τῆς λογικῆς σέ ἀνθρωπολογία.¹⁰ Ἡ ἀνθρωπολογία γιά τόν Φόιερμπαχ εἶναι μιά φιλοσοφία πού ἔχει στόχο τῆς τῆ συγκεκριμένη ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου, ἐκθέτοντας, γιά τό σκοπό αὐτό, τίς συνθήκες καί τά χαρακτηριστικά μιᾶς πραγματικά ἐλεύθερης ὑπαρξῆς. Μιά τέτοια φιλοσοφία δέν μπορεῖ νά εἶναι ἰδεαλιστική, διότι τά μέσα γιά τήν πραγμάτωση μιᾶς ὄντως ἐλεύθερης ἀνθρώπινης ζωῆς μέσ' ἀπό τήν ἐμπρακτῆ ἀπελευθέρωση θρῖσκονται μπροστά μας. Τό μέγα σφάλμα τοῦ Χέγκελ ἦταν ὅτι ἔμεινε κολλημένος στόν ἰδεαλισμό σέ μιά ἐποχή πού ἡ ὑλιστική λύση τοῦ προβλήματος ἦταν ἤδη πολύ κοντά. Ἡ νέα φιλοσοφία, λοιπόν, ἀποτελοῦσε πραγμάτωση τῆς ἐγγελιανῆς φιλοσοφίας μόνο ὡς ἄρνησή της.

Ὅταν δεχόταν τήν ὑπάρχουσα κατάσταση τοῦ κόσμου ὡς ἰκανοποιητική κατά τό κριτήριο τοῦ λόγου, ὁ Χέγκελ ἀντέφασκε στίς ἴδιες τίς ἀρχές του καί προσέδενε τή φιλοσοφία σέ ἓνα ἐξωτερικό περιεχόμενο πού ἦταν δεδομένο στήν ἐποχή του. Οἱ κριτικές διακρίσεις του δέν ἀποτελοῦν ἐν τέλει παρά διακρίσεις μέσα στά ὄρια αὐτοῦ τοῦ δεδομένου καί ἡ φιλοσοφία του ἔχει «κριτική, ἀλλά ὄχι γενετικο-κριτική σημασία».¹¹ Ἡ φιλοσοφία αὐτοῦ τοῦ τελευταίου εἶδους δέν θά ἀρκοῦνταν ἀπλῶς νά ὀρίζει καί νά κατανοεῖ τό ἀντικείμενό της, ἀλλά θά ἐρευνοῦσε τήν καταγωγή του καί, ἔτσι, θά διαμφισθητοῦσε τό δικαίωμά του νά ὑπάρχει.

Ἡ παρούσα κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι προϊόν μιᾶς μακρᾶς ἱστορικῆς διαδικασίας, κατά τήν ὁποία ὅλες οἱ ὑπερβατικές ἀξίες ἔχουν «ἐκκοσμικευθεῖ» καί ἔχουν γίνει σκοποί τῆς ἐμπειρικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ εὐτυχία, πού ζητοῦσε στόν οὐρανό καί στήν καθαρῆ σκέψη, τώρα μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ ἐπί τῆς γῆς. Μόνο μιά «γενετική» ἀνάλυση θά καταστήσει ἰκανή τή φιλοσοφία νά προσφέρει τίς ιδέες πού θά μπορούσαν νά βοηθήσουν τόν ἀνθρώπο στήν *πραγματική* του ἀπελευθέρωση. Ὁ Χέγκελ, ἰσχυρίζεται ὁ Φόιερμπαχ, δέν ἀνέλαβε μιά τέτοια ἀνάλυση. Ἡ ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας πού μᾶς ἔδωσε προϋπέθετε σέ ὅλη τῆς τήν ἔκταση ὅτι τό στάδιο ἀνάπτυξης πού ἐπιτεύχθηκε στήν ἐποχή του ἦταν ἓνας σκοπός ἐνύπαρκτος σέ ὅλα τά προηγούμενα στάδια.

9. *Grundsätze der philosophie der Zukunft*, σά *Sämmtliche Werke*, Λειψία 1846, τόμ. II, §20· βλ. ἐπίσης καί §31.

10. *Vorläufige Thesen zur Reform der Philosophie*, ὁ.π., τόμ. II, σελ. 247.

11. *Kritik der Hegelschen Philosophie*, ὁ.π., σσ. 221-2.

Ἐξ ἄλλου, ἡ γενετική ἀνάλυση δέν ἀποτελεῖ μόνο θέμα τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, ἀλλά καί τῆς λογικῆς καί τῆς ψυχολογίας. Ἐδῶ βρίσκεται ἡ μεγαλύτερη ἀδυναμία τοῦ Χέγκελ, διότι τὸ σύστημα του δέν ὑπάρχει γενετική ἀνάλυση τῆς σκέψης. Τό εἶναι θεωρεῖται σκέψη ἐξ ἀρχῆς. Δέν εἰσέρχεται τὸ σύστημα ὡς «γεγονός» τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, πού εἶναι ἀρχικά ἀπλῶς «δεδομένο» καί διαφορετικό ἀπό τή σκέψη, ἀλλά εἰσέρχεται ὡς ἔννοια. Κατά τήν ἐπεξεργασία τοῦ συστήματος, τό εἶναι γίνεται ἕνας παραγωγικός τρόπος σκέψης ἢ, καθῶς λέει ὁ Φόιερπαχ, «τό κατηγορούμενο τῆς σκέψης». Συνεπῶς, ἡ φύση παράγεται ἀπό τή δομή καί τήν κίνηση τῆς σκέψης – πράγμα πού συνιστᾷ πλήρη ἀντιστροφή τῆς ἀληθινῆς κατάστασης.

Ἡ γενετική ἀνάλυση τῆς σκέψης πού κάνει ὁ Φόιερπαχ ξεκινάει *per contra* ἀπό τό προφανές γεγονός ὅτι ἡ φύση εἶναι ἡ πρωτεύουσα πραγματικότητα καί ἡ σκέψη ἡ δευτερεύουσα. «Ἡ ἀληθινή σχέση τῆς σκέψης μέ τό εἶναι, συμπτκνώνεται σέ τοῦτο: τό εἶναι, εἶναι τό ὑποκείμενο, ἡ σκέψη εἶναι τό κατηγορούμενο. Ἡ σκέψη προέρχεται ἀπό τό εἶναι καί ὄχι τό εἶναι ἀπό τή σκέψη».¹²

Ἔτσι, ἡ φιλοσοφία πρέπει νά ἀρχίζει ἀπό τό εἶναι, ὄχι ἀπό τό ἀφηρημένο εἶναι καθ' ἑαυτό τοῦ Χέγκελ, ἀλλά ἀπό τό συγκεκριμένο εἶναι, δηλαδή ἀπό τή φύση. «Ἡ οὐσία τοῦ εἶναι ὡς εἶναι, εἶναι ἡ οὐσία τῆς φύσης».¹³ Ἡ νέα φιλοσοφία, ἐντούτοις, δέν θά εἶναι μιά φιλοσοφία τῆς φύσης κατά τήν παραδοσιακή ἔννοια. Ἡ φύση ἔχει ἐδῶ σχέση μόνον στό βαθμό πού ὀρίζει τήν ἀνθρώπινη ὑπαρξη· ὁ ἀνθρώπος θά ἀποτελέσει τό κύριο περιεχόμενο καί τό κύριο ἐνδιαφέρον. Ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπαιτεῖ τήν ἀπελευθέρωση τῆς φύσης, τῆς φυσικῆς ὑπαρξης τοῦ ἀνθρώπου. «Κάθε ἐπιστήμη πρέπει νά θεμελιώνεται στή φύση. Ἡ θεωρία, ἐφ' ὅσον δέν ἔχει ἐδραιωθεῖ ἡ φυσική της βάση, μένει ἀπλή ὑπόθεση. Αὐτό ἰσχύει ιδιαίτερα γιά τή θεωρία τῆς ἐλευθερίας. Ἡ νέα φιλοσοφία θά κατορθώσει νά “φυσικοποιήσει” τήν ἐλευθερία, αὐτήν πού μέχρι τώρα δέν ἦταν παρά μιά ἀντιφυσική καί ὑπερφυσική ὑπόθεση».¹⁴

Ὁ Φόιερπαχ συναντᾷ τή μεγάλη παράδοση τῶν ὑλιστῶν φιλοσόφων οἱ ὅποιοι, ἔχοντας ὡς ἀφετηρία τήν πραγματική κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου στή φύση καί τήν κοινωνία, μοροῦσαν νά

12. *Vorläufige Thesen zur Reform der Philosophie*, σελ. 263 [ἐδῶ μετ. Πένας Κοσσέρη: Βλ. Ludwig Feuerbach, «Προσωρινές θέσεις γιά τή Μεταρρύθμιση τῆς Φιλοσοφίας», στόν τόμο Hegel-Feuerbach - Marx, «Κράτος καί θρησκευτική συνείδηση», ΕΡΑΣΜΟΣ 1978].

13. Αὐτ.:

14. Αὐτ., σελ. 267.

δοῦν ὅτι οἱ ἰδεαλιστικές λύσεις ἦταν ἀπατηλές. Τό ἀμετακίνητο γεγονός ὅτι οἱ φυσικές ροπές τοῦ ἀνθρώπου δέν μποροῦν νά βροῦν ἰκανοποιητική διέξοδο δείχνει ὅτι ἡ ἐλευθερία καί ὁ λόγος, ὅσον ἀφοροῦν τίς κοινωνικές πραγματικότητες, ἀποτελοῦν ἕνα μῦθο. Ὁ Χέγκελ διέπραξε ἀσυγχώρητο ἔγκλημα ἐναντίον τοῦ ἀτόμου, οἰκοδομώντας ἕνα βασίλειο τοῦ λόγου πάνω στά θεμέλια μιᾶς σκλαβωμένης ἀνθρωπότητας. Παρ' ὅλη τήν ἱστορική πρόοδο, φωνάζει ὁ Φόιερμπαχ, ὁ ἀνθρώπος ἐξακολουθεῖ νά βρίσκεται στά χέρια τῆς ἀνάγκης, καί τό γεγονός πού συναντάει παντοῦ μπροστά τῆς ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ «ὀδύνη». Αὐτή ἡ ὀδύνη καί ὄχι ἡ γνώση εἶναι τό πρωτεύον στή σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν ἀντικειμενικό κόσμο. «Ἡ ὀδύνη προηγείται τῆς σκέψης».¹⁵ Καί καμιᾶ πραγματοποίηση τοῦ λόγου δέν ἐμφανίζεται στόν ὀρίζοντα ἂν δέν ἐξαλειφθεῖ πρῶτα αὐτή ἡ ὀδύνη.

Ἔχουμε πεῖ ὅτι ἡ «καθολική ὀδύνη» πού ἔδλεπε ὁ Μάρξ στήν ὑπαρξη τοῦ προλεταριάτου ἀρνοῦνταν, κατ' αὐτόν, τήν πραγματικότητα τοῦ λόγου. Ὁ Μάρξ ὑποστήριζε ὅτι ἡ «ἀρχή τῆς ὀδύνης» βρισκόταν ριζωμένη στήν ἱστορική μορφή τῆς κοινωνίας καί γιά τήν κατάργησή τῆς ἀπαιτοῦνταν κοινωνική δράση. Ὁ Φόιερμπαχ, τουναντίον, εἰσάγει τή φύση ὡς βάση καί ὡς μέσον γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ φιλοσοφία ἀπορρίπτεται καί πραγματοποιεῖται ἀπό τή φύση. Τά βάσανα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μιᾶ «φυσική» σχέση τοῦ ἐμφύχου ὑποκειμένου μέ τό ἀντικειμενικό του περιβάλλον, γιατί τό ἀντικείμενο ἀντιμάχεται καί συντριβεῖ τό ὑποκείμενο. Ἡ φύση διαμορφώνει καί προσδιορίζει τό ἐγῶ ἔξωθεν, κάνοντάς το οὐσιαστικά «παθητικό». Ἡ διαδικασία τῆς ἀπελευθέρωσης δέν μπορεῖ νά ἐξαλείψει αὐτή τήν παθητικότητα, ἀλλά μπορεῖ νά τή μετατρέψει ἀπό αἰτία στέρησης καί πόνο σέ πηγή εὐφορίας καί ἀπόλαυσης.

Ἡ ἀντίληψη τοῦ Φόιερμπαχ γιά τό ἐγῶ ἀντιστρέφει τήν παραδοσιακή του ἀντίληψη πού ἐνέπνευσε τή σύγχρονη φιλοσοφία ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ντεκάρτ. Τό ἐγῶ, κατά τόν Φόιερμπαχ, εἶναι κυρίως δεκτικό (παθητικό) καί ὄχι αὐθόρμητο, ἑτεροκαθοριζόμενο καί ὄχι αὐτοκαθοριζόμενο, παθητικό ὑποκείμενο τῆς ἀντίληψης καί ὄχι ἐνεργητικό ὑποκείμενο τῆς σκέψης. «Ἀληθινή καί ἀντικειμενική σκέψη, ἀληθινή καί ἀντικειμενική φιλοσοφία γεννιέται μόνο ἀπό τήν ἄρνηση τῆς σκέψης, ἀπό τό εἶναι πού καθορίζεται ἀπό τό ἀντικείμενο, ἀπό τό πάθος, τήν πηγή κάθε ἡδονῆς καί κάθε ἀνάγκης».¹⁶ Ἔτσι ἡ φυσιοκρατία (naturalism) τοῦ Φόιερμπαχ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀντίληψη, ἡ αἰσθητικότητα* (Sin-

* Ἐδῶ ἀκολουθήσαμε τήν ἀπόδοση τοῦ Ἄν. Γιανναρά (Ἰμμανουέλ Κάντ, «Κριτική τοῦ Καθαροῦ Λόγου», ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, 1977).

15. Σελ. 253.

16. §258.

nlichkeit), ή αίσθηση (*Empfindung*), αποτελούν τό κατάλληλο όργανο τής φιλοσοφίας. «Τό αντικείμενο, στήν αλήθινή του σημασία, παρέχεται μόνο από τίς αισθήσεις».¹⁷ «τίποτα δέν είναι άδιαφιλονίκητα και άμεσα βέβαιο, έκτός από τό αντικείμενο τών αισθήσεων, τής αντίληψης και τής εντύπωσης».¹⁸

Έδώ άκριβώς αρχίζει ή κριτική του Μάρξ στον Φόιερμαχ. Ό Μάρξ στο σημείο αυτό ύποστηρίζει τον Χέγκελ έναντιον του Φόιερμαχ. Ό Χέγκελ είχε άρνηθει ότι ή αισθητηριακή βεβαιότητα είναι τό άποφασιστικό κριτήριο τής αλήθειας, μέ τό αιτιολογικό, πρώτον, ότι ή αλήθεια είναι ένα καθολικό πού δέν μπορεί νά τό επιτύχει μιά έμπειρία πού μεταδιβάξει μερικότητες, και, δεύτερον, ότι ή αλήθεια βρίσκει τήν πλήρωσή της μέ μιά ιστορική διαδικασία πού προχωρεί μέ τή συλλογική πράξη τών ανθρώπων. Αυτό τό τελευταίο είναι βασικό ή αισθητηριακή βεβαιότητα, όπως και ή φύση, παρασύρονται μέσα στην κίνηση μέ έναν τρόπο πού τίς κάνει νά αλλάζουν τό περιεχόμενό τους κατά τήν πορεία τους.¹⁹

Η άποψη του Χέγκελ ήταν ότι ή εργασία φέρνει τήν αισθητηριακή βεβαιότητα και τή φύση μέσα στην ιστορική διαδικασία. Ό Φόιερμαχ, επειδή αντιλαμβανόταν τήν ανθρώπινη ύπαρξη ως αίσθηση, παρέδλεπε τελείως τήν ουσιαστική αυτή λειτουργία τής εργασίας. «Ό Φόιερμαχ, πού δέν ικανοποιείται μέ τήν άφηρημένη νόηση, καταφεύγει στην αισθητηριακή έποπτεία [*Anschauung*] μιά δέν θεωρεί τον αισθητό κόσμο ως συγκεκριμένη ανθρώπινα αισθητή δράση».²⁰

Η εργασία μεταμορφώνει τούς φυσικούς όρους τής ανθρώπινης ύπαρξης σε κοινωνικούς. Έπομένως, παραλείποντας τή λειτουργία τής εργασίας από τήν περί έλευθερίας φιλοσοφία του, ό Φόιερμαχ παρέλειπε τον σπουδαιότερο παράγοντα πού θά μπορούσε νά κάνει τή φύση μέσον τής έλευθερίας. Η έρμηνεία του, κατά τήν όποία ή έλευθερη ανάπτυξη του ανθρώπου είναι μιά

17. *Grundsätze der philosophie der Zukunft*, §32.

18. §37.

19. Ό Φόιερμαχ αναλύει τήν έγελιανή κριτική τής κατ' αίσθησιν βεβαιότητας στο έργο του *Kritik der Hegelschen Philosophie*, ό.π., σσ. 211-15. Άπομονώνει τήν άποψη τής κατ' αίσθησιν βεβαιότητας από τίς ευρύτερες μορφές νόησης μέ τίς όποιες συνδέεται ψυχολογικά και ιστορικά ή κατ' αίσθησιν βεβαιότητα. Υποστηρίζεται ή άθθεντία τής κοινής λογικής έναντιον μιάς αλήθειας πού φανερώνεται μόνον όταν ύπάρχει άνεξαρτησία άπ' αυτή τήν άθθεντία.

20. Marx, «Θέσεις για τον Φόιερμαχ», V, όλ. *The German Ideology*, έκδ. R. Pascal, Ν. Ύόρκη 1939, σελ. 198, και Sidney Hook, *From Hegel to Marx*, Ν. Ύόρκη, σελ. 293.

«φυσική» ανάπτυξη, παραβλέπει τούς ιστορικούς όρους τής απελευθέρωσης και κάνει τήν έλευθερία ένα συμβάν μέσα στο πλαίσιο μιάς δεδομένης κατάστασης. 'Ο «αίσθητηριακός ύλισμός» του δέν αντιλαμβάνεται παρά μόνο «μεμονωμένα άτομα στήν κοινωνία τών ιδιωτών».²¹

'Ο Μάρξ έκανε άξονα τής θεωρίας του τή λειτουργία τής εργασίας και μ' αυτό συνέχιζε και συμπλήρωνε τήν άρχή τής έγγελιανής διαλεκτικής, κατά τήν όποία ή δομή του περιεχομένου (πραγματικότητα) καθορίζει τή δομή τής θεωρίας. Θεμελίωσε τή θεωρία του για τήν κοινωνία τών ιδιωτών πάνω στά θεμέλια αύτης τής κοινωνίας. 'Η κοινωνία τών ιδιωτών λειτουργεί πάνω στήν άρχή τής καθολικής εργασίας, κατά τήν όποία ή εργασία άποτελεί μιά διαδικασία άποφασιστικής σημασίας για τό σύνολο τής ανθρώπινης ζωής· ή εργασία καθορίζει τήν άξία όλων τών πραγμάτων. 'Εφ' όσον ή κοινωνία συντηρεί τήν ύπαρξή της μέ τή συνεχιζόμενη καθολική ανταλλαγή τών προϊόντων εργασίας, τό σύνολο τών άνθρωπίνων σχέσεων διέπεται από τούς ένύπαρκτους νόμους τής οικονομίας. 'Η ανάπτυξη του ατόμου και ή έκταση τής έλευθερίας του έξαρτάται από τό βαθμό πού ή εργασία του ίκανοποιεί μιά κοινωνική ανάγκη. 'Ολοι οί άνθρωποι είναι έλεύθεροι, αλλά τήν έλευθερία όλων τους τήν κυβερνούν οί μηχανισμοί τής λειτουργίας τής εργασίας. 'Η μελέτη αύτης τής λειτουργίας είναι, σέ τελευταία άνάλυση, άπολύτως αναγκαία για νά ανακαλύψουμε τούς όρους υπό τούς όποιους πραγματώνεται ό λόγος και ή έλευθερία στήν πραγματική έννοιά τους. 'Ετσι ή κριτική άνάλυση λειτουργίας τής εργασίας μäs παρέχει τό τελειωτικό θέμα τής φιλοσοφίας.

4. ΜΑΡΞ: Η ΑΛΛΟΤΡΙΩΜΕΝΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Τά γραπτά του Μάρξ μεταξύ του 1844 και του 1846 άντιμετωπίζουν τήν εργασία, όπως διεξάγεται στή σύγχρονη κοινωνία, ως ολοκληρωτική «άλλοτριώση» του ανθρώπου. 'Η χρησιμοποίηση αύτης τής κατηγορίας συνδέει τήν οικονομική άνάλυση του Μάρξ μέ μιά βασική κατηγορία τής έγγελιανής φιλοσοφίας. 'Ο κοινωνικός καταμερισμός τής εργασίας, ύποστηρίζει ό Μάρξ, δέν παίρνει διόλου ύπόψη του τίς ιδιαίτερες κλίσεις τών ατόμων και τό συμφέρον του συνόλου, αλλά πραγματοποιείται σέ πλήρη άρμονία μέ τούς νόμους τής κεφαλαιοκρατικής έμπορευματικής παραγωγής. Κάτω από τούς νόμους αυτούς, τό προϊόν εργασίας, τό έμπόρευμα, φαίνεται νά καθορίζει τή φύση και τό σκοπό τής ανθρώπινης

21. Marx, «Θέσεις για τόν Φόιερμπαχ» IX, δ.π., σελ. 199, και Sidney Hook, δ.π., σελ. 299.

δραστηριότητας. Μέ άλλα λόγια, τὰ ύλικά πού θά έπρεπε νά ύπηρετοϋν τή ζωή καταλήγουν νά έξουσιάζουν τό περιεχόμενό της καί τό σκοπό της, καί ή συνείδηση τοϋ ανθρώπου θυσιάζεται εντελώς στίς σχέσεις τής ύλικής παραγωγής.

Έτσι, ή ύλιστική πρόταση πού άποτελεί τό σημείο άφετηρίας τής θεωρίας τοϋ Μάρξ εκφράζει, πρῶτον, μία *ιστορική πραγματικότητα*, εκθέτοντας τόν ύλιστικό χαρακτήρα τής ύπάρχουσας κοινωνικής κατάστασης, κατά τήν όποία ή ανεξέλεγκτη οικονομία διέπει κάθε ανθρώπινη σχέση. Συγχρόνως, ή πρόταση τοϋ Μάρξ είναι μία *κριτική* πρόταση πού ύπονοεί ότι ή επικρατούσα σχέση μεταξύ συνείδησης καί κοινωνικής ύπαρξης είναι μία ψευδής σχέση πού πρέπει νά ξεπεραστεί προτού μπορέσει νά έλθει στό φώς ή άληθινή σχέση. Έτσι ή άλήθεια τής ύλιστικής θέσης πραγματοποιείται στην άρνησή της.

Ο Μάρξ τονίζει επανειλημμένως ότι ή ύλιστική του άφετηρία επιβάλλεται επάνω του άπό τήν ύλιστική φύση τής κοινωνίας πού αναλύει. Δηλώνει ότι ξεκινάει άπό μία «πραγματικότητα», μία «οικονομική πραγματικότητα» πού αναγνωρίζεται καί άπό τήν κλασική πολιτική οικονομία.²² Στην πορεία τής σύγχρονης κοινωνίας «ό εργάτης γίνεται όλοένα καί φτωχότερος όσο αυξάνεται ό πλοϋτος πού παράγει, όσο αυξάνεται ή παραγωγή του σέ ίσχύ καί μέγεθος. Ο εργάτης γίνεται ένα όλο καί φθηνότερο έμπορεύμα, όσο περισσότερα έμπορεύματα παράγει. Μέ τήν εκμετάλλευση (*Verwertung*) τοϋ κόσμου τών αντικειμένων προωθείται σέ άμεση άναλογία ή *ύποτίμηση* τοϋ κόσμου τών ανθρώπων».²³ Η κλασική πολιτική οικονομία (ό Μάρξ αναφέρεται στόν Adam Smith καί τόν J.B.Say) παραδέχεται ότι άκόμη καί ό μεγάλος κοινωνικός πλοϋτος γιά τόν εργάτη δέν σημαίνει παρά «άκατάπαυτη φτώχεια».²⁴ Οί οικονομολόγοι αύτοί είχαν δείξει ότι ή φτώχεια δέν ήταν διόλου άποτέλεσμα δυσμενών έξωτερικών συνθηκών, αλλά τοϋ ίδιου τοϋ ύπάρχοντος τρόπου εργασίας. «Κατά τήν εξέλιξη τών κοινωνικών συνθηκών ή καταστροφή καί ή έξαθλίωση τοϋ εργάτη είναι προϊόν τής ίδιας του τής εργασίας καί τοϋ πλοϋτου πού ό ίδιος έχει παραγάγει. Έτσι, ή άθλιότητα προέρχεται άπό τή φύση τοϋ ύπάρχοντος τρόπου εργασίας» καί δρισκεται ριζωμένη στην ίδια τήν ούσία τής σύγχρονης κοινωνίας.²⁵

22. «Οικονομικά-Φιλοσοφικά χειρόγραφα» (1844), στό *Marx-Engels Gesamtausgabe*, έκδ. τοϋ Ίνστιτούτου Μάρξ-Έγκελς, τόμ. ΙΙΙ, Βερολίνο 1932, σσ. 80-81, 89-90.

23. Αϋτ., σελ. 82 [έδω μετ. Νίκου Μπαλή (μέ όρισμένες παραλλαγές), βλ. Κ. Μάρξ «Χειρόγραφα 1844», ΔΙΕΘΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ, 1974].

24. Σελ. 43.

25. Σελ. 45.

Ποιά σημασία έχει ο τρόπος εργασίας όσον αφορά την ανάπτυξη του ανθρώπου; Μέ τό ερώτημα αυτό ή μαρξική θεωρία εγκαταλείπει «τό πεδίο της πολιτικής οικονομίας».²⁶ Τό σύνολο τών οικονομικών σχέσεων, τών νόμων καί τών θεσμών δέν πρέπει νά αντιμετωπίζεται άπλώς καί μόνο σάν μιά μεμονωμένη ομάδα αντικειμενικών γεγονότων, αλλά σάν μιά συνάρθρωση πού αποτελεί τό ιστορικό πλαίσιο μέσα στό όποιο οί άνθρωποι ζοῦνε τή ζωή τους. Οί οικονομικές κατηγορίες, ελεύθερες άπό τούς περιορισμούς της ειδικευμένης επιστήμης, φαίνονται νά αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες της ανθρώπινης ύπαρξης (*Daseinsformen, Existenzbestimmungen*), έστω κι άν ορίζουν αντικειμενικά οικονομικά γεγονότα (όπως στην περίπτωση του έμπορεύματος, της αξίας, της γαιοπροσόδου).²⁷ Χωρίς νά αποτελεί διόλου άπλή οικονομική δραστηριότητα (*Erwerbstätigkeit*), ή εργασία είναι ή «ύπαρξιακή δραστηριότητα» του ανθρώπου, ή «ελεύθερη, συνειδητή δραστηριότητά» του – όχι ένα μέσον για τή διατήρηση της ζωής του (*Lebensmittel*), αλλά ένα μέσον για την ανάπτυξη της «καθολικής ούσίας» του.²⁸ Οί νέες κατηγορίες θά άποτιμούν την οικονομική πραγματικότητα ανάλογα μέ τό τί έχει κάμει άπό τόν άνθρωπο, άπό τίς ικανότητές του, τίς δυνάμεις του καί τίς ανάγκες του. Ο Μάρξ συνοψίζει αυτές τίς ανθρώπινες ιδιότητες αναφερόμενος στην «καθολική ούσία» του ανθρώπου· έρευνά την οικονομία άκριβώς μέ τό ένδιάθετο ερώτημα εάν αυτή ή οικονομία πραγματώνει ή όχι την *Gattungswesen* [ειδοποιό ούσία] του ανθρώπου, δηλαδή την καθολική (οίκουμενική) του ούσία (*Universelles wesen*).

Οί όροι αυτοί παραπέμπουν στον Φόιερμαχ καί τόν Χέγκελ. Η ούσία άκριβώς του ανθρώπου βρίσκεται στην καθολικότητά του. Οί πνευματικές καί φυσικές του δυνατότητες μπορούν νά πραγματοποιηθούν μονάχα εάν όλοι οί άνθρωποι ύπάρξουν σάν άνθρωποι, μέσα στον άνεπτυγμένο πλοῦτο τών ανθρώπινων ικανοτήτων τους. Ο άνθρωπος είναι ελεύθερος μονάχα όταν όλοι οί άνθρωποι είναι ελεύθεροι καί ύπάρχουν ως «καθολικά είναι». Όταν αυτή ή συνθήκη έπιτευχθεί, ή ζωή θά διαμορφώνεται άπό τίς δυνατότητες του Ανθρώπινου γένους, πού περικλείει τίς δυνατότητες όλων τών ατόμων πού τό αποτελούν. Η έμφαση σ' αυτή την καθολικότητα έντάσσει καί τή φύση μέσα στην αυτοανάπτυξη της ανθρωπότητας. Ο άνθρωπος είναι ελεύθερος εάν «ή

26. Σελ. 45.

27. *A contribution to the Critique of Political Economy*, μετ. N.J. Stone, Charles H. Kerr and Co., Σικάγο 1904, σελ. 302.

28. «Οικονομικά-Φιλοσοφικά χειρόγραφα», σσ. 87-88.

φύση αποτελεί έργο του καί πραγματικότητά του», έτσι ώστε να «άναγνωρίζει τον έαυτό του στον κόσμο πού ό ίδιος έφτιαξε». ²⁹

“Όλα αυτά έχουν μιá όλοφάνερη όμοιότητα μέ τήν ιδέα του Χέγκελ για τό λόγο. “Ο Μάρξ καταλήγει κι αυτός να περιγράφει τήν αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου ως ένότητα ανάμεσα στη σκέψη και τό είναι. ³⁰ Τό όλο πρόβλημα δέν είναι πιά φιλοσοφικό, διότι ή αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου άπαιτεί τώρα τήν κατάργηση του υπάρχοντος τρόπου εργασίας, και ή φιλοσοφία δέν μπορεί να άποδεχτεί αυτό τό συμπέρασμα. “Η κριτική αρχίζει πράγματι μέ φιλοσοφικούς όρους, διότι ή ύποδούλωση της εργασίας όσο και ή άπελευθέρωση της άποτελούν όρους πού όδηγούν πέρα από τά πλαίσια της παραδοσιακής πολιτικής οίκονομίας και επηρεάζουν τά ίδια τά θεμέλια της ανθρώπινης ύπαρξης (τά όποία είναι και ό κύριος χώρος της φιλοσοφίας), αλλά ό Μάρξ, μόλις έπεξεργαστεί τή δική του θεωρία, άπομακρύνεται από τή φιλοσοφική όρολογία. “Ο κριτικός, υπερβατικός χαρακτήρας των οίκονομικών κατηγοριών, πού ως τώρα έκφραζόταν μέ φιλοσοφικές έννοιες, στο «Κεφάλαιο» έκφράζεται από τίς ίδιες τίς οίκονομικές κατηγορίες.

“Ο Μάρξ έξηγει τήν άλλοτρίωση της εργασίας όπως άπεικονίζεται παραδειγματικά, πρώτον, στη σχέση του εργάτη προς τό προϊόν της εργασίας του, και, δεύτερον, στη σχέση του εργάτη προς τήν ίδια του τή δραστηριότητα. “Ο εργάτης στην καπιταλιστική κοινωνία παράγει έμπορεύματα. “Η ευρείας κλίμακας έμπορευματική παραγωγή άπαιτεί κεφάλαιο, μεγάλη συγκέντρωση πλούτου πού χρησιμοποιείται άποκλειστικά για τήν πρόοδο της έμπορευματικής παραγωγής. Τά έμπορεύματα παράγονται από άνεξάρτητους ιδιώτες έπιχειρηματίες μέ τό σκοπό να πουληθούν και ν’ άποφέρουν κέρδος. “Ο εργάτης δουλεύει για τόν καπιταλιστή, στον όποιο παραδίδει μέ τή σύμβαση εργασίας τό προϊόν της δουλειάς του· τό κεφάλαιο άποτελεί δύναμη πού κυριαρχεί πάνω στα προϊόντα της εργασίας. “Όσα περισσότερα παράγει ό εργάτης τόσο περισσότερο μεγαλώνει ή δύναμη του κεφαλαίου και τόσο περισσότερα λιγοστεύουν τά μέσα πού διαθέτει ό εργάτης για να άποκτήσει τά προϊόντα του. “Ετσι ή εργασία γίνεται θύμα μιās δύναμης πού ή ίδια δημιούργησε.

“Ο Μάρξ συνοψίζει αυτή τή διαδικασία ως έξης: «Τό αντικείμενο πού παράγει ή εργασία, τό προϊόν της, αντιμετωπίζεται σαν μιá *άλλότρια όντότητα*, σαν μιá δύναμη πού έχει γίνει άνεξάρτητη από τόν παραγωγό της. “Η πραγμάτωση της εργασίας είναι ή αντικειμενοποίησή της. Κάτω από τίς έπικρατούσες οίκονομικές

συνθῆκες, αὐτὴ ἢ πραγμάτωση τῆς ἐργασίας ἐμφανίζεται ὡς τὸ ἀντίθετό της, ὡς ἡ ἄρνηση [*Entwirklichung*] τοῦ ἐργάτη. Ἡ ἀντικειμενοποίηση ἐμφανίζεται ὡς ἀπώλεια καὶ ὡς ὑποδούλωση στό ἀντικείμενο, καὶ ἡ ἰδιοποίηση ὡς ἀλλοτριώση καὶ ἀποστέρηση».³¹

Ἐκ τῆς στιγμῆς πού ὑπάγεται στοὺς νόμους τῆς καπιταλιστικῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, ἡ ἐργασία ἀναπόφευκτα ξεπέφτει. Διότι «ὄσο περισσότερο μοχθεῖ ὁ ἐργάτης, τόσο πιο ἰσχυρὸς γίνεται ὁ ἀλλότριος κόσμος τῶν ἀντικειμένων πού ὁ ἐργάτης παράγει ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τόσο πιο φτωχὸς γίνεται ὁ ἴδιος...»³²

Ἐν τῷ Μάρξ δείχνει τὴ λειτουργία αὐτοῦ τοῦ μηχανισμοῦ στὴν κίνηση τῶν ἡμερομισθίων. Οἱ νόμοι τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, χωρὶς κάποια ἐξωτερικὴ ἐπέμβαση, διατηροῦν τοὺς μισθοὺς στό ἐπίπεδο μιᾶς μόνιμης ἀθλιότητος.³³

[Ἐξ ἀποτέλεσμα] ἡ πραγμάτωση τῆς ἐργασίας ἐμφανίζεται σὲ τέτοιο βαθμὸ σάν μὴ πραγμάτωση [σάν ἄρνηση], ὥστε ὁ ἐργάτης στερεῖται τὴν πραγμάτωσή του σὲ σημεῖο νὰ πεθαίνει ἀπὸ τὴν πείνα. Ἡ ἀντικειμενοποίηση ἐμφανίζεται σὲ τέτοιο βαθμὸ σάν ἀπώλεια τοῦ ἀντικειμένου, ὥστε ὁ ἐργάτης στερεῖται τ' ἀντικείμενα πού τοῦ εἶναι περισσότερο ἀναγκαῖα, ὄχι μόνο γιὰ τὴ ζωὴ του, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐργασία του. Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἴδια ἢ ἐργασία γίνεται ἕνα ἀντικείμενο πού ὁ ἐργάτης δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει παρὰ μόνο μὲ τὴ μεγαλύτερη προσπάθεια καὶ κατὰ διαστήματα. Ἡ ἰδιοποίηση τοῦ ἀντικειμένου ἐμφανίζεται σὲ τέτοιο βαθμὸ σάν ἀποξένωση, ὥστε ὄσο περισσότερα ἀντικείμενα παράγει ὁ ἐργάτης, τόσο λιγότερα μπορεῖ νὰ κατέχει καὶ τόσο περισσότερο ὑφίσταται τὴν ἐξουσία τοῦ προϊόντος του, τοῦ κεφαλαίου.³⁴

Ἐν τῷ Μάρξ ἀλλοτριωμένος ἀπὸ τὸ προϊόν του ἐργάτης ἀλλοτριώνεται συγχρόνως καὶ ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Ἡ ἴδια του ἢ ἐργασία παύει νὰ τοῦ ἀνήκει, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι γίνεται ἰδιοκτησία ἐνός ἄλλου μαρτυρεῖ μιὰν ἀποστέρηση πού ἀγγίζει τὴν ἴδια τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐργασία στὴν ἀληθινὴ της μορφή εἶν' ἕνα μέσο γιὰ τὴν αὐθεντικὴ αὐτοεκπλήρωση τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ τὴν πλήρη ἀνάπτυξη τῶν δυνατοτήτων του· ἡ συνειδητὴ χρησιμοποίηση τῶν φυσικῶν δυνάμεων θὰ ἔπρεπε νὰ συντελεῖται γιὰ τὴν ἱκανοποίηση καὶ τὴν ἀπόλαυσή του. Στὴν τρέχουσα μορφή της, ὁμοίως, ἡ ἐργασία σακατεύει ὅλες τὶς ἀνθρώπινες ἱκανότητες καὶ ἀπαγορεύει τὴν ἱκανοποίησή της. Ὁ ἐργάτης «δὲν καταφάσκει ἀλλὰ ἀντιφάσκει

31. Σελ. 81.

33. Σσ. 39-44.

32. Αὐτ.

34. Σελ. 83 [μετ. Ν.Μπαλῆ, ὁ.π., σελ. 86].

στήν ουσία του». «'Αντί νά αναπτύσσει τίς ἐλεύθερες φυσικές καί πνευματικές του δυνάμεις, ἀπονεκρώνει τό σῶμα του καί καταστρέφει τό πνεῦμα του. Γι' αὐτό νιώθει στόν ἑαυτό του ὅταν εἶναι ἔξω ἀπό τή δουλειά του, καί ἔξω ἀπό τόν ἑαυτό του ὅταν εἶναι στή δουλειά του. Βρίσκεται στά νερά του ὅταν δέν δουλεύει, καί ἔξω ἀπό τά νερά του ὅταν δουλεύει. Ἡ δουλειά του, συνεπῶς, δέν γίνεται ἐθελοντικά, ἀλλά μέ καταναγκασμό. Εἶναι καταναγκαστική ἐργασία. Δέν ἀποτελεῖ συνεπῶς ἱκανοποίηση μιᾶς ἀνάγκης, ἀλλά μονάχα ἕνα μέσον γιά τήν ἱκανοποίηση ἀναγκῶν ἑξωτερικῶν πρὸς αὐτήν».³⁵

Κατά συνέπειαν, «ὁ Ἄνθρωπος [ὁ ἐργάτης] νιώθει νά δρᾷ ἐν ἐλευθερία μόνο στίς ζωικές λειτουργίες του, ὅπως τό φαγητό, τό πιτό καί ἡ ἀναπαραγωγή... ἐνῶ στίς ἀνθρώπινες λειτουργίες του δέν εἶναι παρὰ ἕνα ζῶο. Τό ζῶο γίνεται ἄνθρωπος καί ὁ ἄνθρωπος ζῶο».³⁶ Αὐτό ἰσχύει ἐξ ἴσου καί γιά τόν ἐργάτη (τόν ἀποστερημένο παραγωγό) καί γι' αὐτόν πού τοῦ ἀγοράζει τήν ἐργασία του. Ἡ διαδικασία τῆς ἀλλοτρίωσης ἐπηρεάζει ὅλα τά κοινωνικά στρώματα, παραμορφώνοντας ἀκόμη καί τίς «φυσικές» λειτουργίες τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ αἰσθήσεις, πού κατά τό Φόιερμαχ εἶναι οἱ πρωταρχικές πηγές τῆς ἐλευθερίας καί τῆς εὐτυχίας, συρρικνώνονται σέ μία «αἰσθησιολογία τοῦ κατέχειν».³⁷ Ἀντικρίζουν τό ἀντικείμενό τους μόνο καί μόνο σάν κάτι πού μπορεῖ ἢ δέν μπορεῖ νά ἀποκτηθεῖ. Ἄκομη καί ἡ ἡδονή καί ἡ ἀπόλαυση μεταβάλλονται, ἀπό τίς συνθήκες ὑπό τίς ὁποῖες οἱ ἄνθρωποι ἀναπτύσσουν ἐλεύθερα τήν «καθολική φύση» τους, σέ μορφές «ἐγωιστικῆς» κατοχῆς καί ἀπόκτησης.³⁸

Ἔτσι ἡ μαρξική ἀνάλυση τῆς ἐργασίας ὑπό τόν καπιταλισμό προχωρεῖ πολύ βαθιά, πηγαίνοντας πέρα ἀπό τή δομή τῶν οικονομικῶν σχέσεων στό πραγματικό ἀνθρώπινο περιεχόμενο. Σχέσεις ὅπως αὐτές πού ὑφίστανται μεταξύ κεφαλαίου καί ἐργασίας, κεφαλαίου καί ἐμπορεύματος, ἐργασίας καί ἐμπορεύματος, καί σχέσεις μεταξύ τῶν ἐμπορευμάτων ἐννοοῦνται ὡς ἀνθρώπινες σχέσεις, σχέσεις στήν κοινωνική ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου. Ἄκομη καί ὁ θεσμός τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἐμφανίζεται ὡς «προϊόν, ἀποτέλεσμα καί ἀναπόφευκτη συνέπεια τοῦ ἀλλοτριωμένου τρόπου ἐργασίας» καί πηγάζει ἀπό τούς μηχανισμούς τοῦ κοινωνικοῦ τρόπου παραγωγῆς.³⁹ Ἡ ἀλλοτρίωση τῆς ἐργασίας ὀδηγεῖ στόν καταμερισμό ἐργασίας, πού εἶναι πολύ χαρακτηριστικός γιά κάθε μορφή ταξικῆς κοινωνίας: «Κάθε ἄνθρωπος ἀνήκει σέ μιᾶ ἰδιαιτέρα, ἀποκλειστική σφαῖρα δραστηριότητας, πού τοῦ ἐπι-

35. Σσ. 85-6. 36. Σελ. 86. 37. Σελ. 118. 38. Σελ. 119.

39. Σσ. 90-91· βλ. ἐπίσης *The German Ideology*, ὁ.π., σελ. 44.

βάλλεται καταναγκαστικά και από την όποια δέν μπορεί νά ξεφύγει»⁴⁰ – ένας καταμερισμός πού δέν ξεπερνιέται μέ τό νά διακηρύσσεται ή αφηρημένη έλευθερία του ατόμου στην άστική κοινωνία. Ή εργασία χωρισμένη από τό αντικείμενό της είναι, σέ τελευταία ανάλυση, «άλλοτρίωση του ανθρώπου από τόν άνθρωπο»· τά άτομα απομονώνονται και στρέφονται έναντίον άλλήλων. Περισσότερο συνδέονται διαμέσου των έμπορευμάτων πού ανταλλάσσουν, παρά διαμέσου των προσώπων τους. Ή άλλοτρίωση του ανθρώπου από τόν έαυτό του άποτελεί συγχρόνως μιά άποξένωση από τούς συνανθρώπους του.⁴¹

Τά νεανικά γραπτά του Μάρξ άποτελούν την πρώτη σαφή έκθεση της διαδικασίας της πραγματοποίησης (*Verdinglichung*), διαμέσου της όποίας ή κεφαλαιοκρατική κοινωνία κάνει όλες τις προσωπικές σχέσεις μεταξύ ανθρώπων νά παίρνουν μορφή αντικειμενικών σχέσεων μεταξύ πραγμάτων. Ή Μάρξ έρμηνεύει αυτή τή διαδικασία στό *Κεφάλαιό* του ως «Φετιχισμό του Έμπορεύματος». Τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα συνδέει τούς ανθρώπους μεταξύ τους διαμέσου των έμπορευμάτων πού ανταλλάσσουν. Ή κοινωνική κατάσταση των ατόμων, τά πρότυπά τους, ή ικανοποίηση των αναγκών τους, ή έλευθερία τους και ή δύναμή τους, καθορίζονται όλα από την άξία των έμπορευμάτων τους. Οί ικανότητες και οί άνάγκες του ατόμου δέν παίζουν κανένα ρόλο στην άποτίμηση αυτών των έμπορευμάτων. Ή Ακόμη και οί πιό ανθρώπινες ιδιότητες του ατόμου γίνονται μιά χρηματική λειτουργία. Τά άτομα συμμετέχουν στην κοινωνική διαδικασία μόνο ως κάτοχοι έμπορευμάτων. Οί άμοιβαίες σχέσεις τους είναι οί σχέσεις των έμπορευμάτων τους.⁴² Ή καπιταλιστική έμπορευματική παραγωγή έχει τό φενακιστικό άποτέλεσμα νά μετατρέπει τις κοινωνικές σχέσεις των ατόμων σέ «ιδιότητες των... ίδιων των πραγμάτων [έμπορευμάτων] και νά μεταβάλλουν άκόμη πιό άποφασιστικά τις ίδιες τις άμοιβαίες σχέσεις της παραγωγής σέ πράγμα [σέ χρημα]».⁴³ Τό φενακιστικό άποτέλεσμα προκύπτει από τόν ειδικό τρόπο εργασίας στην έμπορευματική παραγωγή, όπου τά μεμονωμένα άτομα εργάζονται άνεξάρτητα τό ένα από τό άλλο και ικανοποιούν τις προσωπικές τους άνάγκες μόνο διαμέσου των αναγκών της αγοράς:

Ή Φετιχισμός του έμπορεύματος έχει την καταγωγή

40. *German Ideology*, σελ. 22.

41. «Οικονομικοφιλοσοφικά χειρόγραφα», σελ. 41.

42. *A Contribution to the Critique of Political Economy*, σελ. 41.

43. *Capital*, τόμ. III, μετ. E. Untermann, Charles H. Kerr and Co., Σικάγο 1909, σελ. 962, πρδλ. σελ. 966.

του... στον ιδιόρρυθμο κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας που τό παράγει.

Κατά γενικό κανόνα, τά είδη κοινής χρήσεως γίνονται έμπορεύματα μόνον έπειδή είναι προϊόντα εργασίας ατόμων ή ομάδων που εργάζονται χωρίς σύνδεση μεταξύ τους. Τό όλικό άθροισμα της εργασίας όλων αυτών των ατόμων αποτελεί τή συνολική εργασία της κοινωνίας [gesellschaftliche Gesamtarbeit]. Έφ' όσον οί παραγωγοί δέν έρχονται σ' έπαφή μεταξύ τους, παρά μόνο όταν ανταλλάσσουν τά προϊόντα τους, ό ειδικός κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας κάθε παραγωγού δέν φανερώνεται παρά κατά τήν πράξη της ανταλλαγής. Μέ άλλα λόγια, ή εργασία του ατόμου επιβάλλεται ως τμήμα της κοινωνικής εργασίας μόνο διαμέσου των σχέσεων που ή πράξη της ανταλλαγής εγκαθιδρύει άμεσα, ανάμεσα στα προϊόντα, και έμμεσα, διαμέσου αυτών, ανάμεσα στους παραγωγούς. Για τούς τελευταίους, συνεπώς, οί σχέσεις που συνδέουν τήν εργασία ενός ατόμου μέ τήν εργασία των ύπολοίπων δέν φαίνονται σάν άμεσες κοινωνικές σχέσεις μεταξύ εργαζομένων ατόμων, αλλά σάν αυτό που πραγματικά είναι, [δηλαδή] σάν άμεσες ύλικές σχέσεις μεταξύ προσώπων [sachliche verhältnisse von Personen] και σάν κοινωνικές σχέσεις μεταξύ πραγμάτων.⁴⁴

Τί κάνει τελικά αυτή ή πραγματοποίηση; Προβάλλει τίς ύπάρχουσες σχέσεις των ανθρώπων ως σύνολο αντικειμενικών σχέσεων, αποκρύπτοντας έτσι τήν προέλευσή τους, τούς μηχανισμούς που τίς διαιωνίζουν και τή δυνατότητα μετασχηματισμού τους. Άποκρύπτει, προπαντός, τόν ανθρώπινο πυρήνα τους και τό ανθρώπινο περιεχόμενό τους. Έάν ό μισθός, καθώς θά μπορούσε νά δειχτεί από τή διαδικασία της πραγματοποίησης, εκφράζει τήν άξία της εργασίας, ή εκμετάλλευση είναι στήν καλύτερη περίπτωση μιά ύποκειμενική και προσωπική κρίση. Έάν τό κεφάλαιο δέν αποτελούσε παρά ένα συνολικό άθροισμα πλούτου που χρησιμοποιείται στήν έμπορευματική παραγωγή, τότε τό κεφάλαιο θά φαινόταν σάν συγκεντρωτικό αποτέλεσμα παραγωγικής έπιδεξιότητας και φιλοπονίας. Έάν ή δημιουργία κερδών αποτελούσε ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του χρησιμοποιούμενου κεφαλαίου, τά κέρδη αυτά θά αντιπροσώπευαν ένδεχομένως τήν άμοιβή για τήν εργασία του επιχειρηματία. Σ' αυτή τή βάση ή σχέση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας δέν θά ένείχε ούτε άνισότητα ούτε καταπίεση· θά ήταν περισσότερο μιά καθαρά αντικειμενική, ύλική σχέση, και ή οίκο-

44. *Capital*, μετ. S.Moore και E.Aveling, τομ. I, Σικάγο 1906, σσ. 83-4.

νομική θεωρία θά αποτελοῦσε μιά εἰδικευμένη ἐπιστήμη σάν κάθε ἄλλη. Οἱ νόμοι τῆς προσφορᾶς καί τῆς ζήτησης, ὁ καθορισμός τιμῶν καί ἀξιών, οἱ κύκλοι ἐργασίας, θά μπορούσαν νά ἐξετάζονται ὡς ἀντικειμενικοί νόμοι καί ἀντικειμενικά γεγονότα, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἐπίδρασή τους στήν ἀνθρώπινη ζωή. Ἡ οἰκονομική λειτουργία τῆς κοινωνίας θά αποτελοῦσε μιά φυσική λειτουργία καί ὁ ἀνθρώπος, μέ ὄλες του τίς ἀνάγκες καί τίς ἐπιθυμίες, σ' αὐτή τή λειτουργία θά εἶχε περισσότερο τό ρόλο ἑνός ἀντικειμενικοῦ μαθηματικοῦ ποσοῦ παρά τό ρόλο ἑνός συνειδητοῦ ὑποκειμένου.

Ἡ μαρξική θεωρία ἀπορρίπτει μιά τέτοια οἰκονομική ἐπιστήμη καί βάζει στή θέση της τήν ἐξήγηση ὅτι οἱ οἰκονομικές σχέσεις εἶναι ὑπαρξιακές σχέσεις μεταξύ ἀνθρώπων. Ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς ἀποψῆς δέν βρίσκεται σέ κάποιο οὐμανιστικό αἶσθημα, ἀλλά στό πραγματικό περιεχόμενο τῆς ἴδιας τῆς οἰκονομίας. Οἱ οἰκονομικές σχέσεις μοιάζουν ἀντικειμενικές μονάχα λόγω τοῦ χαρακτήρα τῆς ἐμπορευματοκῆς παραγωγῆς. Μόλις διεισδύσουμε σ' αὐτόν τόν τρόπο παραγωγῆς καί ἐξετάσουμε τήν καταγωγή του, μπορούμε νά δοῦμε ὅτι ἡ φυσική του ἀντικειμενικότητα εἶναι ἀπλή φαινομενικότητα, ἐνῶ στήν πραγματικότητα ἀποτελεῖ μιά εἰδική ιστορική μορφή ὑπαρξῆς τοῦ ἀνθρώπου. Καί πέραν τούτου, ἀπό τή στιγμή πού προβάλλει αὐτό τό περιεχόμενο, ἡ οἰκονομική θεωρία θά μπορούσε νά μεταβληθεῖ σέ *κριτική θεωρία*. «Ὅταν μιλάει κανεῖς γιά τήν ἀτομική ἰδιοκτησία φαντάζεται πῶς ἀσχολεῖται μέ κάτι ἐκτός τοῦ ἀνθρώπου. Ὅταν μιλάει γιά τήν ἐργασία, ἔχει νά κάνει ἄμεσα μέ τόν ἴδιο τόν ἀνθρώπο. Αὐτή ἡ ἐπαναδιατύπωση τοῦ προβλήματος περιέχει ἤδη τή λύση του». ⁴⁵ Μόλις ἀποκαλύπτεται ὁ ἀπατηλός τους χαρακτήρας, οἱ οἰκονομικές συνθήκες παρῶσιν αἰσθάνονται ὡς ὀλοκληρωτική ἄρνηση τοῦ ἀνθρώπου. ⁴⁶ Ὁ

45. «Οἰκονομικά-Φιλοσοφικά χειρόγραφα», σελ. 93.

46. Τό γεγονός ὅτι μιά ἰδιαίτερη μορφή κοινωνικῆς ζωῆς εἶναι «ἀρνητική» δέν τήν ἐμποδίζει νά ἔχει προοδευτικά χαρακτηριστικά. Ὁ Μάρξ ἐτόνιζε συχνά ὅτι ὁ καπιταλιστικός τρόπος ἐργασίας εἶχε ἕνα σαφῶς προοδευτικό χαρακτήρα, μέ τήν ἔννοια ὅτι καθιστοῦσε δυνατή τήν ἔλλογη ἐκμετάλλευση ὄλων τῶν ὑλικῶν πόρων, ἀξῆσαν συνεχῶς τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας καί ἀπελευθέρωνε ἕναν πρωτοφανῆ ἀριθμό ἀνθρώπων δυνατοτήτων. Ἀλλά ἡ πρόοδος στήν ταξική κοινωνία δέν σημαίνει αὐξοῦσα εὐτυχία καί ἐλευθερία. Μέχρι νά καταργηθεῖ ἡ ἄλλοτριωμένη ἐργασία, κάθε πρόοδος θά ἐξακολουθεῖ νά εἶναι λίγο πολύ τεχνική πρόοδος καί νά σημαίνει πῶς ἔλλογες μεθόδους παραγωγῆς καί πῶς ἔλλογη κυριαρχία τῶν ἀνθρώπων καί τῆς φύσης. Μέ ὅλα αὐτά τά χαρακτηριστικά της ἡ πρόοδος δέν κάνει ἄλλο τίποτα παρά νά συσσωρεύει τήν ἀρνητικότητα τῆς κοινωνικῆς κατάστασης πού διαστρέφει καί περιορίζει τίς δυνάμεις τῆς τεχνικῆς προόδου. Στό σημείο αὐτό ἡ φιλοσοφία τοῦ Χέγκελ ἦταν γι' ἄλλη μιά φορά σωστή: ἡ πρόοδος τοῦ λόγου δέν εἶναι καί πρόοδος τῆς εὐτυχίας.

τρόπος εργασίας διαστρέφει όλες τις ανθρώπινες ικανότητες, ή συσσώρευση του πλούτου μεγαλώνει τη φτώχεια και ή τεχνολογική πρόοδος οδηγεί «στην κυριαρχία της νεκρής ύλης πάνω στον κόσμο του ανθρώπου».⁴⁷ Τά αντικειμενικά γεγονότα έρχονται όλοζώντανα νά καταθέσουν τήν καταγγελία τους έναντίον τής κοινωνίας. Οί οικονομικές πραγματικότητες φανερώνουν τή δική τους σύμφυτη άρνητικότητα.

Έδώ άγγίζουμε τίς ρίζες τής μαρξικής διαλεκτικής. Για τόν Μάρξ, όπως και για τόν Χέγκελ, ή διαλεκτική σημειώνει τό γεγονός ότι ή άρνηση πού περιέχεται μέσα στην πραγματικότητα είναι «ή κινούσα και δημιουργική άρχή». Η διαλεκτική είναι «διαλεκτική τής άρνητικότητας».⁴⁸ Κάθε γεγονός είναι κάτι περισσότερο από ένα άπλό γεγονός· είναι άρνηση και περιορισμός τών πραγματικων δυνατοτήτων. Η έμμισθη εργασία είναι ένα γεγονός, αλλά ταυτόχρονα είναι περιορισμός τής ελεύθερης εργασίας πού ίσως ικανοποιούσε τίς ανθρώπινες ανάγκες. Η άτομική ιδιοκτησία είναι ένα γεγονός, αλλά ταυτόχρονα είναι άρνηση τής συλλογικής ιδιοποίησης τής φύσης από τόν άνθρωπο.

Η κοινωνική πρακτική του ανθρώπου ενσωματώνει τόσο τήν άρνητικότητα όσο και τήν υπέρβασή της. Η άρνητικότητα τής καπιταλιστικής κοινωνίας βρίσκεται στην άλλοτριώση τής εργασίας· ή άρνηση αυτής τής άρνητικότητας έρχεται μέ τήν κατάργηση τής άλλοτριωμένης εργασίας. Η άλλοτριώση αποκτά τήν πίο γενική μορφή της στό θεσμό τής άτομικής ιδιοκτησίας· ή επάνορθωση θά γίνει μέ τήν κατάργηση τής άτομικής ιδιοκτησίας. Έχει μεγάλη σημασία νά σημειώσουμε ότι ο Μάρξ θεωρεί τήν κατάργηση τής άτομικής ιδιοκτησίας μόνο ως μέσον για τήν κατάργηση της άλλοτριωμένης εργασίας και όχι ως αυτοσκοπό. Η κοινωνικοποίηση τών μέσων παραγωγής είναι αυτή καθ' έαυτήν ένα οικονομικό γεγονός, όπως ακριβώς και κάθε άλλος οικονομικός θεσμός. Η αξιόσή της νά αποτελέσει τήν άπαρχή μιάς νέας κοινωνικής κατάστασης έξαρτάται από τό τί θά κάνει ο άνθρωπος μέ τά κοινωνικοποιημένα μέσα παραγωγής. Αν δέν χρησιμοποιηθούν για τήν ανάπτυξη και τήν εύτυχία του ελεύθερου άτομου, θά καταλήξουν άπλώς και μόνο σε μιά νέα μορφή καθυπόταξης τών ανθρώπων σε μιά άφηρημένη καθολικότητα. Η κατάργηση τής άτομικής ιδιοκτησίας εγκαινιάζει ένα θεμελιώδες καινούργιο κοινωνικό σύστημα, μονάχα εάν γίνονται κύριοι τών κοινωνικοποιημένων μέσων παραγωγής τά ελεύθερα άτομα και όχι «ή κοινωνία». Ο Μάρξ ειδοποιεί ξεκάθαρα για μιάν άλλη παρόμοια κοινωνική «πραγμοποίηση»: «Πρέπει προπάντων νά αποφεύγει κανείς νά

47. Αύτ., σελ. 77.

48. Σελ. 156.

προβάλλει “τήν κοινωνία” σάν μιὰ ἀφαίρεση ἀντίθετη πρὸς τὸ ἄτομο. Τὸ ἄτομο εἶναι ἡ κοινωνικὴ ὄντοτητα [das gesellschaftliche wesen]. Ἡ ἔκφραση τῆς ζωῆς του... εἶναι συνεπῶς ἔκφραση καὶ ἐπαλήθευση τῆς ζωῆς τῆς κοινωνίας». ⁴⁹

Ἡ πραγματικὴ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας θὰ εἶναι, μέ τὴν ἀκριβὴ σημασία τῆς λέξης, ἡ ἱστορία τῶν ἐλευθέρων ἀτόμων, ὅπου τὸ συμφέρον τοῦ συνόλου θὰ εἶναι συνυφασμένο μέ τὴν ἀτομικὴ ὑπαρξὴ τοῦ καθενός. Σέ ὄλες τὶς προηγουμένες μορφές κοινωνίας τὸ γενικὸ συμφέρον βρῖσκεται σέ χωριστοὺς κοινωνικοὺς καὶ πολιτικοὺς θεσμοὺς, πού ἀντιπροσώπευαν τὸ δίκαιο τῆς κοινωνίας κατὰ τοῦ δικαίου τοῦ ἀτόμου. Ἡ κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας θὰ ξεμπερδέψει μιὰ καὶ καλὴ μέ ὅλα τούτα, γιατί θὰ σημειώσει τὴν «ἐπιστροφὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, τὴ θρησκεία, τὸ κράτος κλπ. στὴν ἀνθρώπινη, δηλαδή στὴν κοινωνικὴ, ὑπαρξὴ του». ⁵⁰

Αὐτὸ λοιπὸν πού ἀποτελεῖ τὴ ζωντανὴ ἀπόδειξη γιὰ τὴ συγχώνευση τοῦ μερικοῦ καὶ τοῦ γενικοῦ συμφέροντος δέν εἶναι ἓνα καινούργιο σύστημα παραγωγῆς ἀλλὰ τὰ ἐλεύθερα ἄτομα. Αὐτὴ ἡ «ἀτομικιστικὴ» κατεθυσία ἀποτελεῖ θεμελιώδη μέριμνα τῆς μαρξικῆς θεωρίας. Ἔχουμε δεῖξει τὸ ρόλο τοῦ καθολικοῦ στίς παραδοσιακὲς θεωρίες, δίνοντας ἔμφαση στό γεγονός πὼς ἡ ἀνθρώπινη πλήρωση, αὐτὸ πού ὀνομάσαμε παραδειγματικὴ «Ἀλήθεια», μπορούσε νὰ συλληφθεῖ μόνο μέ τούς ὄρους τῆς ἀφηρημένης ἔννοιας τοῦ καθολικοῦ, ἐφ’ ὅσον ἡ κοινωνία διατηροῦσε τὴ μορφή πού εἶχε. Διεπόμενες ἀπὸ μιὰ σύγκρουση ἀτομικῶν συμφερόντων σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα, οἱ συγκεκριμένες συνθήκες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς χλεύαζαν «τὴν καθολικὴ οὐσία» τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης. Καί, ἐφ’ ὅσον ἡ ὑπάρχουσα κοινωνικὴ πραγματικότητα ἀντιμαχόταν αὐτὴ τὴν καθολικὴ οὐσία, καὶ συνεπῶς «τὴν ἀλήθεια», αὐτὴ ἡ τελευταία δέν εἶχε ἄλλη καταφυγὴ ἀπὸ τὸ πνεῦμα, ὅπου ἔπαιρνε τὴν ὑπόσταση ἑνός ἀφηρημένου καθολικοῦ.

Ὁ Μάρξ ἐξηγεῖ πὼς δημιουργήθηκε αὐτὴ ἡ κατάσταση, δείχνοντας ὅτι ἡ καταγωγὴ τῆς βρῖσκεται στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας μέσα στὴν ταξικὴ κοινωνία καὶ ἰδιαίτερα στό χωρισμὸ τῶν διανοητικῶν ἀπὸ τὶς ὑλικὲς δυνάμεις τῆς παραγωγῆς.

Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις, ἡ κοινωνικὴ κατάσταση καὶ ἡ συνείδηση, μποροῦν καὶ πρέπει νὰ ἔλθουν σέ ἀμοιβαία ἀντίθεση, ἐπειδὴ ὁ καταμερισμὸς ἐργασίας ἐξυπακούει τὴ δυνατότητα, ἢ μᾶλλον τὴν πραγματικὴτητα τοῦ νὰ περιέρχονται ἡ διανοητικὴ καὶ ἡ ὑλικὴ δραστηριότητα – ἀπολαβὴ καὶ

ἐργασία, παραγωγή καὶ κατανάλωση – σέ διαφορετικά ἄτομα... Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἐκδηλώνεται ἐπίσης μέσα στὴν κυρίαρχη τάξη σάν καταμερισμός μεταξύ διανοητικῆς καὶ ὕλικῆς ἐργασίας, ἔτσι πού μέσα σ' αὐτὴ τὴν τάξη ἓνα μέρος τῆς νά ἐμφανίζεται ὡς ἡ διανοήσῃ τῆς... ἐνῶ ἡ στάση τῶν ἄλλων ἀπέναντι σ' αὐτές τὶς ἰδέες καὶ τὶς ψευδαισθήσεις εἶναι πιό παθητικὴ καὶ δεκτικὴ, διότι αὐτοὶ εἶναι στὴν πραγματικότητα τὰ δραστήρια μέλη αὐτῆς τῆς τάξης καὶ ἔχουν λιγότερο χρόνο γιὰ νά κατασκευάζουν ψευδαισθήσεις καὶ ἰδέες γιὰ τούς ἑαυτούς τους... Εἶναι αὐτονόητο ἐξ ἄλλου ὅτι φαντάσματα ὅπως «τό Ὑπέρτατο Ὄν» καὶ «ἡ Ἰδέα»... ἀποτελοῦν ἀπλῶς τὴν ἰδεαλιστικὴ, πνευματικὴ ἔκφραση, τὴν ἀντίληψη προφανῶς τοῦ ἀπομονωμένου ἀτόμου, τὴν ἀντίληψη πολὺ ἐμπειρικῶν δεσμῶν καὶ περιορισμῶν, πού μέσα τους κινοῦνται ὁ τρόπος παραγωγῆς τῆς ζωῆς καὶ ἡ μορφή ἐπικοινωνίας πού συνδέεται μέ αὐτὴν.⁵¹

Ὅπως ἀκριδῶς στὴν ὕλική σφαῖρα, ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου ἦταν ἀποτέλεσμα τυφλῶν δυνάμεων, ἀνεξέλεγκτων ἀπὸ τὶς συνειδητές δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι καὶ στὴν πνευματικὴ σφαῖρα τὸ καθολικὸ ἐμφανίστηκε σάν μιὰ ἀνεξάρτητη καὶ δημιουργικὴ πραγματικότητα. Οἱ ὁμάδες πού ἐξουσίαζαν τὴν κοινωνία ἦταν ἀναγκασμένες νά κρύβουν τὸ γεγονός ὅτι τὰ συμφέροντά τους ἦταν ἰδιωτικά, καλύπτοντάς τα πίσω ἀπὸ «τό κύρος τοῦ καθολικοῦ». «Κάθε ἰαίνουργια τάξη πού μπαίνει στὴ θέση μιᾶς ἄλλης, πού κυριαρχοῦσε πρὶν ἀπ' αὐτήν, εἶναι ὑποχρεωμένη, γιὰ νά ἐπιτύχει ἀπλῶς τὸ σκοπὸ τῆς, νά παρουσιάζει τὸ συμφέρον τῆς σάν κοινὸ συμφέρον ὄλων τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας... πρέπει νά δίνει στίς ἰδέες τῆς τὴ μορφή τῆς καθολικότητας καὶ νά τὶς παρουσιάζει σάν τὶς μόνες λογικὲς καὶ καθολικὰ ἔγκυρες».⁵² Ἔτσι ὁ ἰσχυρισμὸς γιὰ τὴν καθολικότητα τῶν ἰδεῶν μιᾶς κυρίαρχης τάξης ἀποτελεῖ μέρος τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ταξικῆς κυριαρχίας, καὶ ἡ κριτικὴ τῆς ταξικῆς κοινωνίας ἀναιρεῖ καὶ τούς φιλοσοφικοὺς ἰσχυρισμούς τῆς.

Οἱ καθολικὲς ἔννοιες πού χρησιμοποιοῦνται εἶναι κατὰ πρῶτον ἐκεῖνες πού δίνουν ὑπόσταση στίς ἐπιθυμητὲς μορφές τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς – εἶναι ἔννοιες ὅπως ὁ λόγος, ἡ ἐλευθερία, ἡ δι-

51. *The German Ideology*, σσ. 21, 39-40, 21 [ἔδω σέ μετ. Κ. Φιλίνη (μέ δικές μας μικροπαραλλαγές): βλ. *Γερμανικὴ Ἰδεολογία*, τόμ. I, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα χ.χρ., σ. 78, 94, 78].

52. Σσ. 40-41 [μετ. Κ. Φιλίνη, ὁ.π., σελ. 95].

καιοσύνη και ἡ ἀρετή, και ἀκόμη τό κράτος, ἡ κοινωνία, ἡ δημοκρατία. Ὅλες αὐτές οἱ ἔννοιες περιέχουν τήν ἀντίληψη ὅτι ἡ καθολική οὐσία τοῦ ἀνθρώπου ὑλοποιεῖται εἴτε μέσα στίς ἐπικρατούσες κοινωνικές συνθήκες, εἴτε πέραν αὐτῶν σέ μιὰ ὑπεριστορική σφαῖρα. Ὁ Μάρξ ὑπογραμμίζει ἀκόμη τό γεγονός ὅτι αὐτές οἱ ἔννοιες γίνονται βαθμιαία καθολικές μέ τήν πρόοδο τῆς κοινωνίας. Οἱ ιδέες τῆς τιμῆς, τῆς ἀφοσίωσης, και πάει λέγοντας, πού χαρακτηρίζαν τούς μεσαιωνικούς χρόνους και ἀποτελοῦσαν τίς κυρίαρχες ιδέες τῆς ἀριστοκρατίας, εἶχαν πολύ πιό περιορισμένη ἀπήχηση και ἀφοροῦσαν λιγότερους ἀνθρώπους σέ σύγκριση μέ τίς ἀστικές ιδέες τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος και τῆς δικαιοσύνης, πού ἀντανაკλοῦν τήν πολύ εὐρύτερη βάση τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἔτσι ἡ ἀνάπτυξη τῶν κυρίαρχων ιδεῶν συνοδεύει και καθρεφτίζει μιάν αὐξοῦσα κοινωνική και οἰκονομική ὀλοκλήρωση. «Οἱ κοινότερες ἀφαιρέσεις παρουσιάζονται συνήθως μόνο ἐκεῖ πού ὑπάρχει ἡ ἀνώτερη συγκεκριμένη ἀνάπτυξη, ἐκεῖ πού ἕνα χαρακτηριστικό μοιάζει νά κατέχεται διαρθρωτικά ἀπό πολλά και νά εἶναι κοινό σέ ὅλα. Δέν μπορεῖ λοιπόν νά ἐννοεῖται πλέον μέ μιὰ ιδιαίτερη μορφή».⁵³

Ὅσο προχωρεῖ ἡ κοινωνία τόσο περισσότερο «ἐπικρατοῦν οἱ ἀφρημένες ιδέες, δηλαδή οἱ ιδέες πού ὅλο και περισσότερο παίρνουν τή μορφή τῆς καθολικότητος».⁵⁴

Αὐτή ἡ διαδικασία ὅμως μεταστρέφεται στό ἀντίθετό της ἀμέσως μόλις οἱ τάξεις καταργηθοῦν και τό συμφέρον τοῦ συνόλου πραγματοποιηθεῖ στήν ὑπαρξη τοῦ κάθε ἀτόμου, διότι τότε «δέν εἶναι πλέον ἀνάγκη νά παριστάνεται τό ιδιαίτερο συμφέρον ὡς γενικό ἢ τό “γενικό συμφέρον” ὡς κυρίαρχο».⁵⁵ Τό ἄτομο γίνεται τό ἀληθινό ὑποκείμενο τῆς ἱστορίας, κατά τρόπον ὥστε τό ἴδιο νά ἀποτελεῖ τό καθολικό και νά ἐκφράζει τήν «καθολική οὐσία» τοῦ ἀνθρώπου.

Ἔτσι, ὁ κομμουνισμός μέ τή «θετική κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας» εἶναι ἀπό τήν ἴδια του τή φύση μιὰ νέα μορφή ἀτομικισμοῦ και ὄχι ἀπλῶς και μόνο ἕνα νέο και διαφορετικό οἰκονομικό σύστημα – εἶναι μιὰ διαφορετική μορφή ζωῆς. Ὁ κομμουνισμός εἶναι «ἡ πραγματική ἰδιοποίηση [*Aneignung*] τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τόν ἄνθρωπο και γιά τόν ἄνθρωπο, συνεπῶς εἶναι ἡ πλήρης συνειδητή ἐπιστροφή τοῦ ἀνθρώπου στόν ἑαυτό του ὡς κοινωνικό, δηλαδή ὡς ἀνθρώπινο εἶναι». Εἶναι ἡ «αὐθεντική λύση τῆς σύγκρουσης τοῦ ἀνθρώπου μέ τή φύση και μέ τόν

53. *A contribution to the Critique of Political Economy*, σσ. 298-9.

54. *The German Ideology*, σελ. 40.

55. Αὐτ., σελ. 41.

άνθρωπο, τοῦ ἀγώνα ἀνάμεσα στήν ὑπαρξη καί τήν οὐσία, ἀνάμεσα στήν πραγματοποίηση καί τόν αὐτοκαθορισμό, στήν ἐλευθερία καί τήν ἀναγκαιότητα, στό ἄτομο καί τό γένος». ⁵⁶ Οἱ ἀντιφάσεις πού κρύβονται στή φιλοσοφία τοῦ Χέγκελ καί σέ ὅλη τήν παραδοσιακή φιλοσοφία θά διαλυθοῦν σ' αὐτή τή νέα μορφή κοινωνίας. Διότι εἶναι ἱστορικές ἀντιφάσεις πού ὀφείλονται στους ἀνταγωνισμούς τῆς ταξικῆς κοινωνίας. Οἱ φιλοσοφικές ἰδέες ἐκφράζουν ὑλικές ἱστορικές συνθήκες καί ἀποβάλλουν τή φιλοσοφική τους μορφή, μόλις ὑποβληθοῦν στή βάση τῆς κριτικῆς θεωρίας καί περάσουν στή δικαιοδοσία τῆς συνειδητῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Χέγκελ περιστρεφόταν γύρω στήν καθολικότητα τοῦ λόγου· ἀποτελοῦσε ἕνα λογικό σύστημα πού κάθε του μέρος (τόσο οἱ ὑποκειμενικές ὅσο καί οἱ ἀντικειμενικές σφαῖρες) συγχωνευόταν σέ ἕνα περιεκτικό ὅλον. Ὁ Μάρξ δείχνει ὅτι πρώτη ἢ καπιταλιστική κοινωνία πραγματοποίησε μιά τέτοια καθολικότητα. Ὁ καπιταλισμός ἀνέπτυξε τίς παραγωγικές δυνάμεις γιά τό σύνολο ἑνός ὁμοίομορφου κοινωνικοῦ συστήματος. Τό παγκόσμιο ἐμπόριο, ὁ παγκόσμιος ἀνταγωνισμός καί ἡ παγκόσμια ἀλληλεξάρτηση τῆς ἐργασίας μετέβαλαν τοὺς ἀνθρώπους σέ «ἄτομα πού ἀνήκουν στό χῶρο τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, σέ ἐμπειρικά καθολικά ἄτομα». ⁵⁷

Αὐτή ἡ καθολικότητα ὅμως, καθώς ἔχουμε πει, εἶναι μιά ἀρνητικῆ καθολικότητα, διότι οἱ παραγωγικές δυνάμεις χρησιμοποιοῦνται, ὅπως καί τά πράγματα πού παράγει μ' αὐτές ὁ ἄνθρωπος, κατά τρόπο πού τίς κάνει νά μοιάζουν προϊόντα μιᾶς ἀνεξέλεγκτης ἀλλότριας δύναμης. «Ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς ἕνα ἐμπειρικό γεγονός ὅτι τά μεμονωμένα ἄτομα, μέ τή διεύρυνση τῆς δραστηριότητάς τους σέ παγκόσμια-ἱστορική δραστηριότητα, ὑποδουλώνονται ὅλο καί περισσότερο σέ μιά ἀλλότρια πρὸς αὐτά δύναμη... μιά δύναμη πού γίνεται ὅλο καί πιό τεράστια καί, τελικά, ἀποκαλύπτεται πῶς εἶναι ἡ παγκόσμια ἀγορά». ⁵⁸ Ἡ κατανομή τῆς προσφορᾶς κάτω ἀπό τοὺς ὅρους τῆς διεθνούς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς εἶναι μιά τυφλή καί ἀναρχοῦμενη παγκόσμια διαδικασία, μέσα στήν ὁποία τό αἶτημα [ἢ «ζήτηση»] τοῦ ἀτόμου ἱκανοποιεῖται μόνο ἂν μπορεῖ νά ἀνταποκριθεῖ στίς ἀπαιτήσεις τῆς ἀνταλλαγῆς. Ὁ Μάρξ ὀνομάζει αὐτή τήν ἀναρχοῦμενη σχέση τῆς προσφορᾶς πρὸς τή ζήτηση «φυσική» μορφή κοινωνικῆς ἐνοποίησης ἐννοώντας ὅτι ἡ σχέση αὐτή φαίνεται νά ἔχει ἰσχύ φυσικοῦ

56. «Οἰκονομικά-Φιλοσοφικά Χειρόγραφα», σελ. 114.

57. *The German Ideology*, σελ. 25.

58. Αὐτ., σελ. 27 [μετ. Κ. Φιλίνη, ὁ.π., σελ. 84].

νόμου αντί να λειτουργεί, όπως θα έπρεπε, κάτω από τον από κοινού έλεγχο όλων των ανθρώπων.

5. Η ΚΑΤΑΡΓΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Ἡ πραγμάτωση τῆς ἐλευθερίας καί τοῦ λόγου ἀπαιτεῖ τήν ἀνατροπή αὐτῆς τῆς πραγματικότητας. «Ἡ καθολική ἐξάρτηση, αὐτή ἢ φυσική μορφή τῆς κοσμοϊστορικῆς συνεργασίας τῶν ἀτόμων, θά μετατραπεί ἀπ' αὐτή τήν κομμουνιστική ἐπανάσταση σέ ἔλεγχο καί σέ συνειδητή κυριαρχία πάνω σ' αὐτές τίς δυνάμεις, οἱ ὁποῖες, γεννημένες ἀπό τή δράση πού ἀναπτύσσουν οἱ ἄνθρωποι ἀνάμεσά τους, ἔχουν ἐπιβληθεῖ πάνω στοὺς ἀνθρώπους καί ἔχουν κυριαρχήσει πάνω τους μέχρι τώρα σάν δυνάμεις τελειῶς ξένες πρὸς αὐτούς».⁵⁹

Ἐπιπλέον, ἀφοῦ ἡ κατάσταση πού ἐπικρατεῖ «μέχρι τώρα» εἶναι μιὰ κατάσταση καθολικῆς ἀρνητικότητας, πού θίγει ὅλες ἀνεξαιρέτως τίς πλευρές τῆς ζωῆς, ὁ μετασχηματισμός τῆς ἀπαιτεῖ μιὰ καθολική ἐπανάσταση, δηλαδή μιὰ ἐπανάσταση πού θά ἀνέτρεπε πρῶτα τό σύνολο τῶν ὑπαρχουσῶν συνθηκῶν καί ὕστερα θά τίς ἀντικαθιστοῦσε μέ μιὰ νέα καθολική τάξη. Τά ὑλικά στοιχεῖα τῆς ὀλοκληρωμένης ἐπανάστασης πρέπει νά εἶναι παρόντα, οὕτως ὥστε ἡ ἀνατροπή νά μήν περιλαμβάνει ἀπλῶς τίς ιδιαίτερες συνθήκες τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας, ἀλλά τήν πραγματική «παραγωγή τῆς ζωῆς» πού ἐπικρατεῖ σ' αὐτή τήν κοινωνία, τή «συνολική δραστηριότητα» πάνω στήν ὁποία βασιζόταν ὡς τώρα.⁶⁰ Ὁ ὀλοκληρωτικός αὐτός χαρακτήρας τῆς ἐπανάστασης γίνεται ἀναγκαῖος ἀπό τόν ὀλοκληρωτικό χαρακτήρα τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς. «Ἡ σύγχρονη καθολική ἐπικοινωνία μπορεῖ νά ὑποταχθεῖ στά άτομα... μόνον ὅταν ὑποταχθεῖ σέ ὅλα τά άτομα».⁶¹

Τό ἐπαναστατικό τράνταγμα πού τερματίζει τό σύστημα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας ἀπελευθερώνει ὅλες τίς δυνατότητες (πού γεννιοῦνται μέσα σ' αὐτό τό σύστημα) νά ἰκανοποιηθοῦν ὅλες οἱ ἀνάγκες. Γι' αὐτό ὁ Μάρξ ὀνομάζει τήν κομμουνιστική ἐπανάσταση πράξη «ἰδιοποίησης» [*Aneignung*], ἐννοώντας ὅτι μέ τήν κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας οἱ ἄνθρωποι γίνονται ἀληθινοί ἰδιοκτῆτες ὅλων ἐκείνων τῶν πραγμάτων πού ὡς ἐκείνη τή στιγμή παρέμεναν ξένα γι' αὐτούς.

Ἡ ἰδιοποίηση καθορίζεται ἀπό τό ἴδιο τό ἀντικείμενό τῆς, δηλαδή ἀπό «τίς παραγωγικές δυνάμεις πού ἔχουν ἀναπτυχθεῖ σέ ὀλότητα καί ὑπάρχουν μόνο μέσα σέ μιὰ καθολική ἐπικοινωνία.

59. Αὐτ., σσ. 27-8 [μετ. Κ. Φιλίνη (μέ δικές μας μικροπαραλλαγές), δ.π., σελ. 85].

60. Σελ. 29.

61. Σελ. 67 [μετ. Κ. Φιλίνη].